

HET BOEKJE
OVER HET BEWUSTZIJN NA DE DOOD

Gustav Theodor Fechner

19 APRIL 1801 – 28 NOVEMBER 1887

Das Büchlein

vom

Leben nach dem Tode.

von

Dr. M i s e s .

No. VI.

Inbessen freut es immer, wenn man seine Buzgen
ausdehnt und seine Griftens in Andere eingesthen lieht.
(Schiller im Beforscher mit Wöhe. III. S. 53.)

Dresden,

Ch. F. Grimmer'sche Buchhandlung.

1836.

DAS BÜCHLEIN

VON

LEBEN NACH DEM TODE,

VON

GUSTAV THEODOR FECHNER.

„Indessen freut es immer, wenn man seine
Wurzeln ansieht und seine Existenz in Andere
eingreifen sieht.“
(*Schiller im Briefwechsel mit Goethe, III, S. 53.*)

ZWEITE AUFLAGE.

LEIPZIG,
VERLAG VON LEOPOLD VOSS.

1866.

Gustav Fechner

HET BOEKJE
OVER HET BEWUSTZIJN NA DE DOOD

UITGEVERIJ ABRAXAS AMSTERDAM

2014

Fenomenologische Mystieken № 2

Oorspronkelijke uitgave:

Das Büchlein vom Leben nach dem Tode

Verlag der Ch. F. Grimmer'sche Buchhandlung, Dresden 1836.

© 2013 Nederlandse vertaling: Uitgeverij Abraxas, Amsterdam

Vertaling: Daniël Mok & Teun Melder

Eindredactie en annotaties: Daniël Mok

Eerder verschenen onder de titels:

Over het leven na den dood, Apeldoorn 1903 en 1905;

De zekerheid van leven na den dood, Den Haag 1918;

Van het leven na de dood, Den Haag 1957;

Het boekje over het leven na de dood, Rotterdam 2009.

Eerste druk najaar 2013

Tweede druk voorjaar 2014

NUR 738 filosofie

ISBN 978-90-79133-11-6

Inhoud

Biografische schets	9
Daniël Mok, Fechners filosofie	11
William James, Inleiding	13
Voorwoord bij de tweede t/m vijfde druk	21
HET BOEKJE OVER HET BEWUSTZIJN NA DE DOOD	25
Naschrift	72
Herman Groenewegen & Daniël Mok Theo Fechner	75
De fenomenologische methode	116
Het archaïsche denken van Fechner	117
Psychisch monisme	119
Register	132
Begrippenlijstje	134
Colofon	136

DAS BÜCHLEIN

VON

LEBEN NACH DEM TODE,

VON

GUSTAV THEODOR FECHNER.

„Indessen freut es immer, wenn man seine
Wurzeln ausdehnt und seine Existenz in Andere
eingreift.“
(Schiller im Briefwechsel mit Göthe. III. S. 53.)

DRITTE AUFLAGE.

HAMBURG und LEIPZIG,
VERLAG VON LEOPOLD VOSS.
1887.

Biografische notitie

DE FILOSOOF, PSYCHOLOOG EN NATUURKUNDIGE GUSTAV THEODOR FECHNER WERD OP 19 APRIL 1801 IN FROSZSÄRCHEN IN HET PRUISISCHE NIEDERLAUSITZ GEBOREN UIT EEN PREDIKANTENGESLACHT.

Na het gymnasium in Surau en Dresden ging hij op 16-jarige leeftijd met beperkte geldmiddelen medicijnen studeren aan de universiteit van Leipzig. Met het vertalen van letterkundige en natuurkundige boeken probeerde hij het nodige te verdienen. De geneeskunde kon zijn belangstelling niet lang vasthouden, temeer omdat deze wetenschap destijds in een nogal desolate toestand verkeerde. Hij legde zich meer en meer toe op de theoretische natuurkunde. Hoewel hij zijn doctoraal examen in de medicijnen in 1822 aflegde, promoveerde hij hierin niet. Met een aantal onder de naam van Dr. Mises gepubliceerde boekjes hekelde hij op scherpe wijze de eenzijdige geleerdheid van zijn vakgenoten met spitsvondige humor. In de jaren 1824-1828 vertaalde Fechner de Franse standaardwerken *Leerboek der Physica* van Jean-Baptiste Biot en het *Leerboek der Scheikunde* van L. J. Thénard.

In 1833 trouwde hij met Clara Volkmann, dochter van een raadsheer uit Leipzig. Om aan inkomsten te komen, echter zonder veel succes, redigeerde hij tussen 1834 en 1838 voor Breitkopf & Härtel een *Hauslexikon* waarvoor hij ook de meeste artikelen schreef. Acht vuistdikke delen gaf hij uit, ten koste van zijn gezondheid.

In 1834 werd hij in Leipzig tot hoogleraar in de natuur- en scheikunde benoemd. Het harde werken eiste zijn tol. Hij reisde voor zijn gezondheid in 1835 naar Gastein en in 1829 naar Illmenau. Het mocht niet baten. Hij sliep slecht, afmatting en neerslachtigheid waren het gevolg. Zijn ogen, die hij door proefnemingen te sterk ingespannen had, konden het daglicht niet meer verdragen.

Hij kon alleen nog maar geblinddoekt naar buiten. In 1840 was hij bijna blind geworden.

Nadat het in 1843 weer beter ging begon Fechner zich op de filosofie toe te leggen. Tussen 1844 en 1860 schreef hij een aantal spirituele boeken. Zijn moment suprême lag tussen 1860 en 1887 met de werken *Elemente der Psychophysik* en *Die Vorschule der Ästhetik*. In die jaren maakte hij met zijn vrouw een aantal reizen, waaronder in 1874 naar Rome. In 1883 vierde hij zijn gouden bruiloft en in 1884 zijn gouden jubileum als professor. Hij werd algemeen gewaardeerd en gevierd en zelfs tot ereburger van de stad Leipzig benoemd.

Tot in zijn laatste levensdagen bleef Fechner onvermoeid doorwerken. Op 6 november 1887 kreeg hij een beroerte, twaalf dagen later stierf hij. Zijn biograaf Kurd Laßwitz beschreef Fechner als —

Een man, gevormd door de empirische en wiskundige natuurwetenschap, geoefend in het waarnemen van de werkelijkheid, die nauwkeurig rekening hield met elk ervaringsfeit en vervuld was van de geest van modern onderzoek. Het innerlijk van deze man bevatte zowel een kunstenaarsgevoel als het warme geloof van een religieus bevlogene met de naastenliefde en zuiverheid van een kinderlijk gemoed.

Een wendbare geest met een diepzinnig verstand, geschikt om de gemoederen in beweging te brengen door de grote vraagstukken samenhangend te beschouwen met het goede en mooie als richtsnoer. Een man die ervan overtuigd was dat zijn wetenschappelijke denkwijze het ethische, esthetische en religieuze ideaal kon bevredigen zonder de vrijheid van onderzoek te belemmeren. Zo'n man was Gustav Theodoor Fechner.

Fechners filosofie

NA DE DOOD VAN HEGEL († 1831), aan het begin van het industriële tijdperk, maakten de natuurwetenschappen zich los van het voogdijschap van de filosofie. Vanuit natuurwetenschappelijke basis kwam de positivistische en materialistische filosofie op. Fechner, op de eerste plaats fysicus, voelde de behoefte om een omvattend filosofisch wereldbeeld te scheppen dat zowel recht deed aan de nieuwe natuurwetenschappelijke inzichten als aan de vermogens van het gemoed en de geest. Fechner slaat een brug tussen natuurkunde en filosofie door langs inductieve weg een metafysica te ontwikkelen. Door uitbreiding en veralgemening van natuurkundige begrippen komt hij tot twee inzichten.

Het ene is de albezielingsleer (panpsychisme). Niet alleen mens en dier zijn bezielde. Hij trekt geen scherpe grens tussen planten- en dierenrijk waardoor de hypothese dat ook planten een ‘innerlijk bewustzijn’ hebben mogelijk wordt.¹ Fechner voert deze analogische conclusies scherpzinnig door en erkent dat ze niet dezelfde exactheid waarborgen als de natuurwetenschappen.²

Het tweede inzicht is het zg. psycho-fysische parallelisme. Dat is de opvatting dat het psychische en fysische, het denken en het fysieke in wisselwerking naast elkaar bestaan zonder identiek te zijn.

Rudolf H. Lotze († 1881), van oorsprong medicus en fysioloog, treedt in zijn voetsporen. De psycholoog Wilhelm Wundt († 1920), ook aanvankelijk fysioloog, is een pleitbezorger van beiden. In de 20^e eeuw inspireerde hij o.a. wetenschappers als Gerard Heymans († 1930), Ernst Mach († 1916), en Granville Stanley Hall († 1924).

1 Nanna, oder über das Seelenleben der Pflanzen, 1848

2 Zend-Avesta oder über die Dinge des Himmels und des Jenseits, 1851

THE LITTLE BOOK
OF
LIFE AFTER DEATH

BY
GUSTAV THEODOR FECHNER

TRANSLATED FROM THE GERMAN BY
MARY C. WADSWORTH

WITH AN INTRODUCTION BY
WILLIAM JAMES

*"Indessen, freut es immer wenn man seine Wurzeln ausdehnt
und seine Existenz in Andere eingreifen sieht."*—Schiller in
Briefwechsel mit Goethe. III, S. 63.

BOSTON
LITTLE, BROWN, & COMPANY
1905

Inleiding

MET ALLE PLEZIER AANVAARD IK DE UITNODIGING VAN DE VER-
TALER om Fechners Boekje over het bewustzijn na de dood te voor-
zien van enige inleidende woorden. Ik doe het vooral omdat zijn
wat raadselachtig geformuleerde volzinnen voor een goed begrip
een zekere vertrouwdheid met hun relatie tot de hoofdgedachte van
zijn stelsel behoeven.

Fechners naam leeft in de fysica voort als een van de eerste ontdekkers van elektrische constanten en als een van de beste verdedigers van de atoomtheorie. In de psychologie wordt hij alom geprezen als de eerste die experimentele methodes gebruikte. Hij was de eerste die aandrong op de nauwkeurigheid van feiten. In de kosmologie staat hij bekend als de auteur van een evolutionair stelsel dat, terwijl het zich ter dege rekenschap geeft van natuurkundige details en mechanistische ideeën, bewustzijn beschouwt als correlatief en gelijktijdig in oorsprong met het geheel van de fysische wereld. In de literatuur liet hij zijn sporen na met zijn half-humoristische, half-filosofische essays die hij publiceerde onder de naam Dr. Mises. Ja, het hier gepresenteerde boekje verscheen oorspronkelijk onder deze naam.

Hij mag er op bogen de eerste systematisch empirische onderzoeker te zijn van de *ethetica*, de theorie en filosofie van de kunstvormen. Op het vlak van de *metafysica*¹ is hij niet alleen de schrijver van een onafhankelijk beredeneerd systeem van ethiek, maar van een tot in details uitgewerkte theologische theorie.

1 METAFYSICA: de filosofie van wat de ervaring overstijgt, van de transcendentale ervaring of totaliteitservaring.

WILLIAM JAMES

Kortom, zijn geest was een van die veelzijdig georganiseerde kruispunten van de waarheid waar zelden mensen kinderen langskomen en van waaruit men alles, ver of dichtbij, vanuit het juiste perspectief kan beschouwen. Observatie van patiënten en een gedurfd verbeeldingskracht gingen bij Fechner hand in hand, en waarneming, denkkraft en gevoel bloeiden bovenmate zonder dat ze elkaars grenzen overschreden.

Fechner was daadwerkelijk een filosoof in de 'grote' zin van het woord, hoewel hij zich veel minder dan de meeste filosofen bekommerde om zuiver logische abstracties. Voor hem leefde het abstracte in het concrete, en hoewel hij in elk van zijn gevolgde onderzoeken even precies en technisch werkte als de meest beperkte specialist, bedreef hij al dat verschillende onderzoek ter wille van zijn ene allesoverheersende algemene doel, het doel namelijk van het uitwerken van wat hij aanduidde als de 'daglicht-opvatting' van de wereld tot een steeds groter en vollediger systeem.

Met de 'dag-opvatting' bedoelde Fechner, in contrast met de nacht-opvatting, de anti-materialistische kijk, de opvatting dat het hele stoffelijke universum niet dood is maar innerlijk leeft en bezielde is met bewustzijn. Er is nauwelijks een pagina in zijn geschriften die niet met grote waarschijnlijkheid in verband kan worden gebracht met deze meest omvattende trek van zijn belangstelling.

Geleidelijk werd de generatie materialistische filosofen, die zijn speculaties als excentriek beschouwde, vervangen door een die beschikte over een vrijere verbeeldingskracht.¹ Toonaangevende denkers zoals Friedrich Paulsen, Wilhelm Wundt, William Preyer en Kurd Laßwitz behandelen Fechners panpsychisme als iets dat waarschijnlijkheid bezit en schrijven met groot respect over de beden-

¹ MATERIALISME, een standpunt waarin het stoffelijke de enige werkelijkheid is; het spirituele is een functie of begeleidend verschijnsel daarvan.

INLEIDING

ker van deze idee.¹ Een jongere generatie begint mee te klinken en Fechners filosofie belooft wetenschappelijk in de mode te komen. Stel je een Herbert Spencer voor die aan de eenheid van zijn systeem en zijn voortdurende contact met de feiten een positief religieuze filosofie zou hebben toegevoegd; niet dat droge agnosticisme, een Spencer die humor en luchtigheid zou hebben bijgemengd (zij het dan een Duitse *leichtfüßigkeit*) in zijn zwaardere redeneringen, een die net zo encyclopedisch maar een stuk subtieler zou zijn, die in zijn persoonlijk leven een even grote eenvoud als toewijding zou hebben getoond in het nastreven van de waarheid – probeer je zo’n Spencer voor te stellen. Ik zeg je, als je dat kunt, dan kun je je een idee vormen van waarvoor de naam Fechner meer en meer komt te staan en van de achting die steeds meer leergierige jongeren in het Duitsland waar hij geboren is hem toedragen. Zijn geloof dat het hele stoffelijke universum in zijn diverse afmetingen en golflengten, insluitingen en omvattingen bewust is, lijkt zeker voorbestemd om een school te gaan vormen die mettertijd systematischer en gedegener zal worden.

De algemene achtergrond van deze dogmatisch geschreven kleine verhandeling wordt gevonden in de *Tagesansicht* (dagopvatting), in de *Zend-Avesta* en in verschillende andere werken van Fechner. Probeer eerst de idealistische gedachte te vatten dat de innerlijke ervaring de werkelijkheid is, en dat materie alleen de vorm is waarin innerlijke ervaringen aan een ander verschijnen wanneer levende essenties van buitenaf invloed op elkaar uitoefenen. Dan wordt het gemakkelijk te geloven dat bewustzijn of innerlijke ervaring nooit ontstaan is of zich ontwikkeld heeft uit het levenloze, maar dat het bewustzijn en het fysische universum beide even eeuwige aspecten zijn van

1 PANPSYCHISME, standpunt van een albezieling van de natuur; vgl. *Wereldziel* bij L. Hoyack uit 1938 en Karl Groos, *Die Lehre vom umfassenden Seelensein* uit 1918.

WILLIAM JAMES

dezelfde werkelijkheid, zoals *concaaf* en *convex* aspecten zijn van een curve. 'Psychofysische beweging', zoals Fechner het noemt, is de meest geschikte naam voor al het werkelijke. Als beweging heeft ze een richting; in psychische zin kan die beweging gevoeld worden als een *tendens*, en als alles dat in de vorm van *innerlijke* ervaring verbonden is met tendenzen: verlangen, inspanning, succes, terwijl in natuurkundige zin richting bepaald kan worden in ruimtelijke termen en wiskundig kan worden geformuleerd of anders beschreven kan worden in de vorm van een *descriptieve* 'wet'.

Maar bewegingen kunnen *samengesteld* zijn en de ene beweging kan op de andere worden getransponeerd, de *kleinere* op de grotere, zoals *rimpelingen* op golven. Dat geldt *evenzeer* voor het mentale als voor het fysische bereik. Psychologisch gezien kunnen we zeggen dat er een *omvattende* golf van bewustzijn oprijst uit een *onderbewuste* achtergrond en dat bepaalde delen ervan benadrukt worden zoals *rimpelingen* die licht weerkaatsen. Het hele proces is bewust, maar de *uitgelichte* golftoppen van het bewustzijn zijn zo *samengebald* van afmeting dat ze *tijdelijk* geïsoleerd worden van de rest. Ze *realiseren* zichzelf in hun *individualiteit*, *apart*, zoals een *twijgje* zichzelf kan *verwerklijken* zonder zich daarbij bewust te zijn van de *moederboom*. Zo'n *geïsoleerd* stukje ervaring laat, als het voorbijgaat, een *herinnering* van zichzelf achter. Het *grondbewustzijn* en zijn *daaropvolgende* *ontwikkeling* verandert nu door de gebeurtenis die heeft plaatsgevonden. Natuurkundig gesproken zeggen we dan dat het *corresponderende* hersenproces *definitief* de *wijze van functioneren* van het brein heeft veranderd.

Volgens Fechner is het nu zo dat onze lichamen *slechts* *rimpelingen* zijn op het oppervlak van de aarde. We groeien op de aarde zoals *bladeren* aan een *boom* en ons *bewustzijn* komt voort uit het *bewustzijn* van de *gehele aarde*, *zonder dat het* die aarde daarvoor *erken- telijk* is, net zoals in ons eigen leven een *nadrukkelijke* ervaring die

INLEIDING

opkomt ons de hele ervaringsachtergrond doet vergeten waarzonder ze niet had kunnen ontstaan. Maar wanneer ze terugzinkt in die achtergrond is ze het niet vergeten. Integendeel, er blijft een herinnering, en ze leidt op die manier herinnerd een vrijer leven, want ze combineert nu zichzelf – een bewust idee – met de ontelbare even bewuste ideeën van andere dingen die men zich herinnert. Zo gaat het ook als we sterven met het hele systeem van voorbije ervaringen. Gedurende ons lichamelijke bestaan waren onze ervaringen, hoewel ze altijd elementen bleven in het meer algemene omvattende aardebewustzijn, zichzelf nooit bewust van dat feit. Nu ze hun indrukken als herinneringen hebben achtergelaten in de aardegeest, leiden ze daar een leven als ideeën maar samen met de soortgelijke sporen die achtergelaten zijn door alle andere menselijke levens. Ze treden daarmee in een nieuwe verbinding opnieuw gestempeld als ze zijn door de ervaringen van de levenden en op hun beurt weer hun invloed uitoefenend op de levenden terwijl ze, kort gezegd, het ‘derde’ stadium van het bestaan genieten die gedefinieerd wordt door de tekst waarmee het voorliggende werk begint.

Voor Fechner is God het totaal van bewustzijn in het hele universum. Daarvan is het bewustzijn van de aarde een element. En zo is ook uw of mijn bewustzijn een element van het totaal bewustzijn op aarde. Als ik Fechner goed begrijp (hoewel ik daar niet helemaal zeker van ben) ontwikkelt het hele universum (dus ook God) zich in de tijd, wat betekent dat ook God een echte geschiedenis heeft. Door ons, als haar menselijke organen van ervaring, verrijkt de aarde haar innerlijk, totdat ook zij te gronde gaat en onsterfelijk wordt in de vorm van die nog omvattender elementen van innerlijke ervaring, wier geschiedenis zich waar we bijstaan verweeft met het alomvattende kosmische leven van God.

WILLIAM JAMES INLEIDING

Het hele schema vloeit, zoals de lezer ziet, voort uit het feit dat de omvang van ons eigen innerlijk leven om beurten samentrekt en uitdijdt. Je kunt niet zeggen waar de omtrek van enige huidige staat van bewustzijn ligt. Ze gaat over in een algemenere achtergrond waarin op dit moment andere toestanden gereed liggen om gekend te worden. Die achtergrond is de innerlijke kant van wat fysiek aan ons verschijnt, in de eerste plaats als het eigen aangeboren en slechts gedeeltelijk geprikkelde neurale systeem en in het verlengde daarvan als het hele organisme dat we als het onze beschouwen.

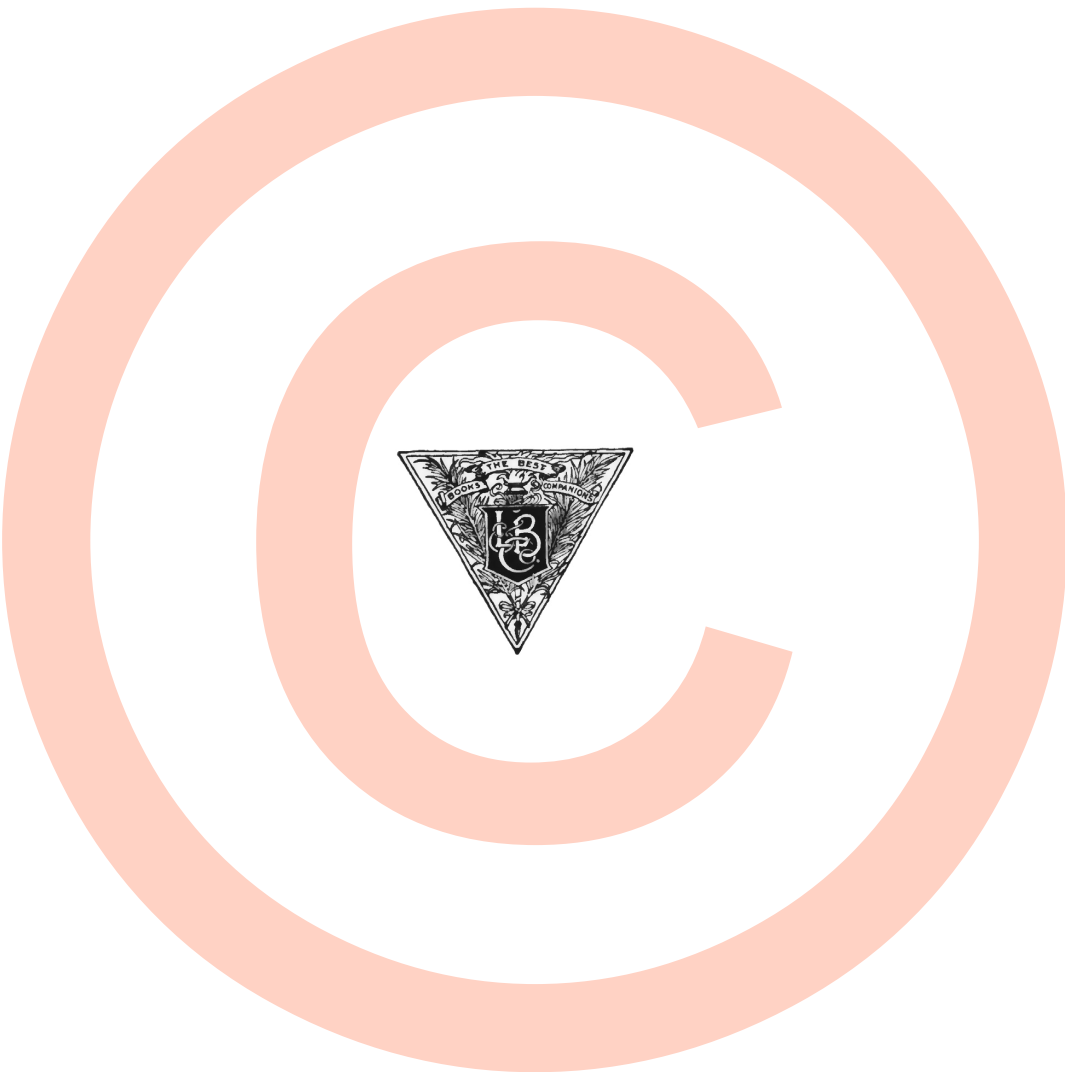
Deze onbepaaldheid van de indeling, dit feit van een verschuivende drempel, is de analogie die door Fechner wordt veralgemeniseerd (psycho-fysisch parallelisme). Dat is alles.

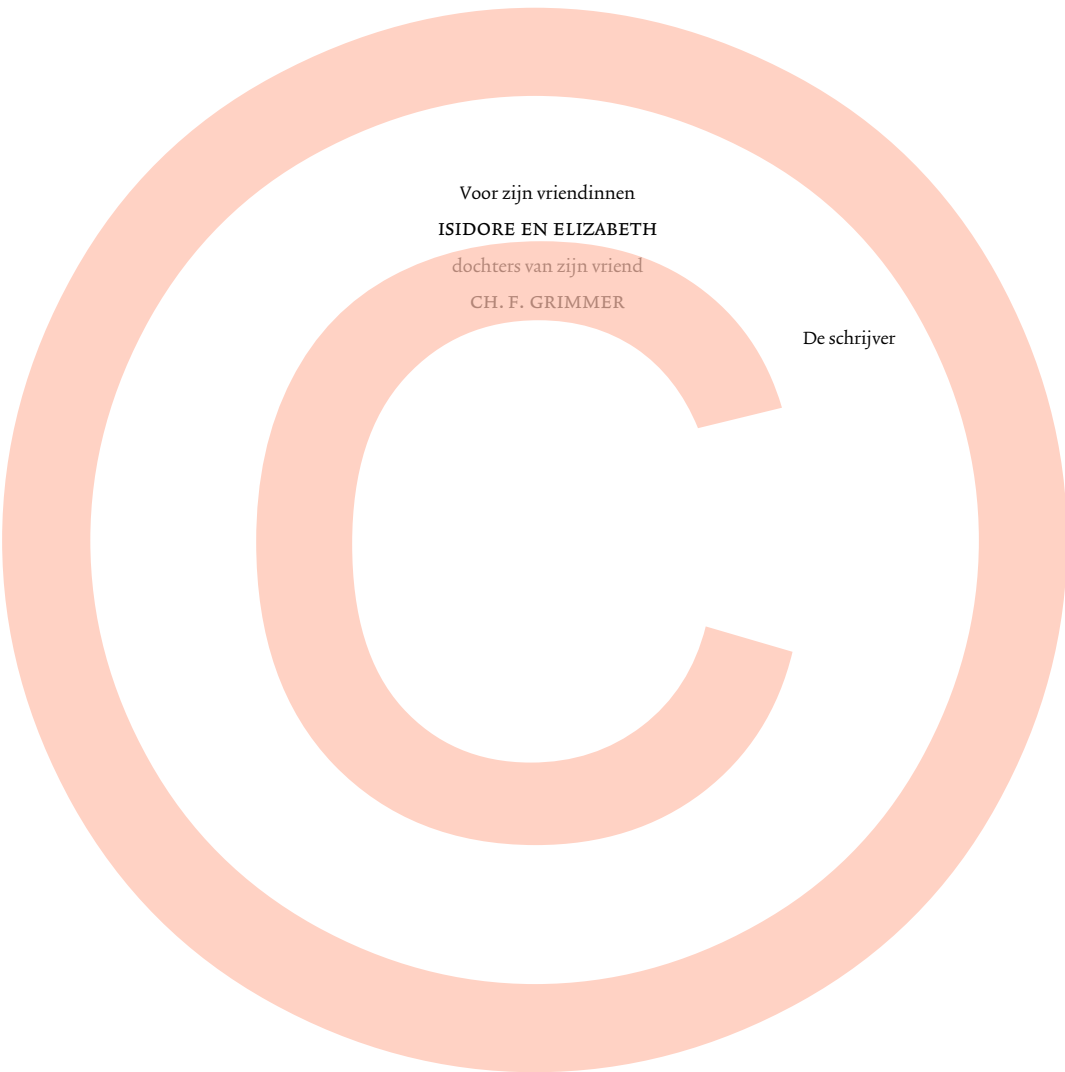
Er liggen veel moeilijkheden in deze theorie. De complexe manier waarop hij zelf daarvan rekenschap aflegt en de subtiele manier waarmee hij de lastigheden tegemoettreedt zijn bewonderenswaardig. Het is interessant te zien hoezeer zijn speculaties, onsproten uit zulke andere motieven en ondersteund door heel andere argumenten, overeenstemmen met die van sommige van onze eigen filosofen. De Gifford-lezingen van Josiah Royce, *The World and the Individual* (De wereld en het individu), Francis H. Bradley's *Appearance and Reality* (Werkelijkheid en verschijning) en A.E. Taylor's *Elements of Metaphysics* (Elementen van de metafysica) dringen zich direct aan onze geest op.

William James

Chocorua, N.H., 21 juni 1904

Vertaling: Fred Scheepers, PhD

Voor zijn vriendinnen
ISIDORE EN ELIZABETH
dochters van zijn vriend
CH. F. GRIMMER

De schrijver

VOORWOORD BIJ DE TWEDE DRUK

De eerste druk van dit boekje verscheen onder de schrijversnaam van 'Mises'. Het was uitgegeven door mijn in 1850 overleden vriend, de boekhandelaar en toondichter Ch. F. Grimmer.¹ Het heeft rustig zijn weg gevonden evenals de eerste druk van zijn schrijversleven, waarvan het boekje zelf deel № IV was, terwijl de verwachting van een tweede werd gekoesterd. Met de jaren van de enige eerste uitgave slonken de exemplaren van de andere zonder dat het helemaal uitverkocht raakte.

Intussen draag ik deze tweede druk, van een ander welwillend uitgevershuis en onder mijn eigen naam, op aan de innig geliefde dochters van mijn heengegane vriend. In hen leeft alles voort wat wij, die hem kenden, in hem liefhadden. Ik ben er van overtuigd dat ik zijn liefdevolle inzichten, die zich in dit boek voortzetten, aan hem teruggeef op een wijze zoals hij dat het liefste had.

Hij heeft een eeuwigdurend recht op het vroegere materiaal dat immers voortkwam uit mijn gesprekken met hem over een idee van onze wederzijdse vriend Billroth.² Hoewel het bij hem om een kortstondige gedachte ging die hij net zo makkelijk weer losliet kreeg het bij de schrijver dezes een vaste basis. Het was een klein zaadje waaruit de boom groeide en hij heeft de aarde rijp gemaakt.

Sta mij toe hier de wens uit te spreken dat de gezangen van mijn vriend, zo prachtig en zo vergeten, opnieuw gewaardeerd worden zoals bij dit half-vergeten kleine boek. Beide ontstonden zo harmonisch naast elkaar in een periode van dagelijks samenzijn dat zij in mijn herinnering klinken en doorklinken als vrijelijk met elkaar omgaande melodieën.

1 Verlag der Ch. F. Grimmer'sche Buchhandlung, Dresden 1836.

2 Joh. G. F. Billroth († 1836), theoloog/filosoof aan de Martin Luther Universität Halle-Wittenberg; Vorlesungen über religionsphilosophie gehalten, F. C. W. Vogel, Leipzig 1837.

VOORWOORD BIJ DE TWEDE DRUK

In alle eenvoud stijgen ze betoverend boven de toekomstmuziek uit. Het luidruchtige overstemt het mooie maar het mooie trotseert het luid. Wat luid begint, kan toch nooit luid eindigen? Wanneer ik er niet op kan vertrouwen dat wat voor het mooie geldt ook van toepassing is op het ware, hoe zou ik dan kunnen vertrouwen op de toekomstige opvattingen over dit boek?

De reden om de eerder gebruikte schrijversnaam te verruilen voor de echte naam van de schrijver lag voor de hand. Het geschriftje spoorde bij verschijnen niet met de hoofdkenmerken van het overige werk van de auteur. Het was de eersteling van een latere reeks geschriften die onder zijn eigen naam verscheen. Deze boekjes sloten inhoudelijk min of meer op elkaar aan. Ze kunnen worden toegeschreven aan een gezamenlijke herkomst. Hun systematische ordening vloeit uiteindelijk voort uit de overweging dat zij met het onderhavige boekje een samenhangend wereldbeeld vormen dat gedeeltelijk door dit boekje wordt ondersteund en gedeeltelijk zelf door *Das Büchlein* worden onderbouwd.

Een verdere uitwerking van de hier slechts summier ontvouwde opvatting kan worden gevonden in het 3^e deel van *de Zend-Avesta*.

In deze vermeerderde uitgave zijn alleen wat onbeduidende details veranderd.

Leipzig, 1866

VOORWOORD BIJ DE DERDE T/M VIJFDE DRUK

Het volstaat om op te merken dat, afgezien van de toegevoegde noot op bladzijde 59 en het achterwege laten van een nogal dubieuze toevoeging (*Über das Princip des himmlischen Sehens*) aan het einde van de vorige druk, deze uitgave alleen verschilt van de vorige door onbelangrijke veranderingen van een paar woorden.

Leipzig, 1887

De vierde druk, de eerste na de dood van de schrijver, is een woordgetrouwe herdruk van de derde. Alleen het formaat is gewijzigd.

maart 1900

Die Verlagsbuchhandlung

De vijfde druk (1903) en de zesde druk zijn ongewijzigde herdrukken van de voorgaande.

oktober 1906

Die Verlagsbuchhandlung

GUSTAV THEODOR FECHNER

*Intussen verheugt het de mens altijd als zijn wortels zich
uitspreiden en met zijn leven anderen beïnvloedt.*

Schiller aan Goethe, 4 april 1797¹

¹ Schiller im Briefwechsel mit Göthe, III p. 53

Hoofdstuk 1

DE MENS LEEFT NIET ÉÉN, MAAR DRIE KEER OP AARDE. Zijn eerste ontwikkelingsstadium is een ononderbroken slaap. De tweede keer is een afwisseling tussen slapen en waken en de derde keer is een eeuwig wakker-zijn.

In het eerste stadium leeft de mens eenzaam in het duister. In het tweede leeft hij gezellig maar afzonderlijk met anderen in een licht dat voor hem de oppervlakte weerspiegelt. In het derde leeft hij samen met anderen tot een hoger leven in de geest van de Allerhoogste. Dan neemt hij de eeuwige essentie innerlijk waar.

In het eerste stadium ontwikkelt het lichaam zich uit de kiem en schept het nodige voor het tweede. In het tweede stadium ontwikkelt de geest zich uit de kiem en realiseert het nodige voor het derde. In het derde ontwikkelt zich de goddelijke kiem die in de geest van ieder mens besloten ligt en die hier al wijst naar een hiernamaals dat voor ons duister is, maar voor de geest van het derde stadium volkomen doorzichtig is door vermoeden, geloof, gevoel en intuïtie.

De overgang van het eerste naar het tweede stadium heet geboorte, de overgang van het tweede naar het derde stadium wordt dood genoemd.

De weg waarlangs we van het tweede naar het derde stadium gaan is niet duisterder dan die waarlangs we van het eerste naar het tweede komen. De ene weg leidt naar de uiterlijke, de andere naar de innerlijke waarneming van de wereld.

Het kind in het eerste stadium is nog blind en doof voor alle glans en muziek van het leven van het tweede stadium. Zijn geboorte uit de warme moederschoot is een inspannend en pijnlijk avontuur waarin de nieuwe wereldburger de vernietiging van zijn vroegere

bestaan (Daseins) als 'dood' voelt op een moment vóórdat het ontwaken tot een nieuw uitwendig bestaan plaats vindt. Zo is het ook met ons huidig bestaan. Ons hele bewustzijn is nog aan ons beperkte lichaam gekluisterd. We weten nog niets van de glans, harmonie, grandeur en vrijheid van het leven in het derde stadium. De donkere gang die ons daarheen leidt, houden we al snel voor een doodlopende steeg zonder uitweg. Maar de dood is alleen een tweede geboorte tot een vrijer bestaan. De geest breekt uit zijn vertrouwde omhulsel en geeft het stoffelijk overschot terug aan de aarde zoals bij de eerste geboorte de placenta wordt afgeworpen en begraven.

Daarna wordt door de uitbreiding van de bestaanssfeer in de derde fase alles, wat we eerst van buitenaf en als het ware op een afstand voelden, geïnitieerd. We raken innerlijk doordrongen van de diepte en werkelijkheid van onze ervaringen. De geest zal niet meer ronddolen in het landschap tussen de bergen en de grashalmen. Hij wordt niet meer omgeven door de volle vreugd van de lente die gepaard gaat met het weemoedige gevoel van een buitenstaander. Door het overstijgen van de aardse beperkingen voelt hij nieuwe kracht en plezier in groei. Hij ervaart de sterkte van de berg en de groeikracht van het gras. Hij hoeft zich niet meer in te spannen om door woorden en gebaren een gedachte bij anderen op te wekken. Door de directe inwerking, verlost van lichamelijke beperkingen en in spirituele verbondenheid wordt het plezier van de creatieve gedachte ervaren. Hij zal zich niet uiterlijk aan zijn achtergebleven geliefden manifesteren. Hij vertoeft in de diepte van hun ziel en werkt door op hun denken en handelen.

Hoofdstuk 2

HET KIND IN DE MOEDERSCHOOT HEEFT ALLEEN EEN LICHAAMSGEEST, DE GROEIDRANG. Het voortbrengen en ontwikkelen van ledematen om te volgroeien vloeien voort uit zijn eigen werkzaamheid. Het heeft nog niet het gevoel dat deze ledematen van hemzelf zijn, want een ongeboren kind gebruikt ze niet en kan ze niet gebruiken. Mooie ogen, een fraaie mond zijn voor hem iets dat onbewust is verkregen, niet wetend dat ze in de toekomst nuttige organen worden van hemzelf. Ze zijn voor een volgend nog ongekend bestaan gemaakt. Het vormt hem met de kracht van een onbewust instinct dat berust op het organisme van de moeder.¹ Maar zodra het kind rijp is voor het tweede stadium en de eerdere organen heeft achtergelaten, ziet het zichzelf plotseling als individu met eigen kracht, als product van zijn eigen scheppend vermogen. Dit

-
- 1 Voor de fysioloog zal het duidelijker zijn wanneer we zeggen: Het scheppende principe van het kind ligt vóór de geboorte niet in dat wat ná de geboorte van hem zal voorleven, wat aanvankelijk het afhankelijke is, het geschapene, maar in dat wat van het kind bij de geboorte zal afvallen en vergaan, zoals het menselijk lichaam in de dood (*placenta cum funiculo umbilicali, velamentis ovi eorumque liquoribus*); uit de groei en de voortzetting daarvan rijst de jonge mens op. [In de embryonale periode leek het voor het kind dat de placenta zijn lichaam was. Het was toen zijn specifieke embryonale lichaam, onbruikbaar in een andere fase en als residu afgestoten op het moment van geboorte. Ons lichaam in het menselijk leven is als een tweede omhulsel dat nutteloos is in het derde leven. Daarom werpen wij het af op het moment van onze tweede geboorte. Het menselijk leven in vergelijking met het hemelse is echt embryonaal.]

(Éliphas Lévi, toegevoegd aan de Amerikaanse uitgave, Boston 1905.)

oog, dit oor, deze mond behoren nu hem toe. Voortgekomen uit een eerdere fase door een duister ingeboren gevoel leert het nu om er kostbaar gebruik van te maken. De wereld van licht, kleuren, tonen, geuren, smaak en van het gevoel opent zich nu pas als het domein waarin de aangeleerde lichaamsfuncties voor hem werkzaam zijn als hij ze bruikbaar en krachtig heeft gemaakt.

De verhouding van het eerste stadium tot het tweede keert in een hogere gradatie terug in de verhouding van het tweede tot het derde stadium. Al ons handelen en willen in deze wereld is er juist op berekend om voor ons een organisme te scheppen dat we in het volgende bestaan als ons ik moeten leren beschouwen en gebruiken. Alle spirituele activiteit, alle gevolgen van manifestaties die tijdens het mensenleven van hem uitgaan en door zijn leefomgeving worden geabsorbeerd, zijn al door een verborgen en onzichtbare band met elkaar verbonden. Het zijn de spirituele organen die hij gedurende zijn leven toepast terwijl hij nog altijd vastzit aan een geestelijk lichaam, een organisme van rusteloos verder grijpende krachten en werkingen waarvan het bewustzijn nog buiten hemzelf ligt en die hij daardoor slechts in principe als zijn eigendom voelt, hoewel zij innig met zijn huidige bestaansvorm zijn verbonden.

In het uur van de dood echter, als de mens afscheid neemt van het lichaam waaraan zijn scheppende kracht hier verbonden was, komt hij plotseling tot bewustzijn. Hij ziet in dat alles voortleeft als gevolg van eerdere daden in de wereld van ideeën, krachten, activiteiten en van alles wat er verder werkt. Omdat het uit één bron is ontsprongen, draagt het ook nog zijn organische eenheid met zich mee. Die eenheid wordt nu levend, zelfbewust en zelfstandig. In de mensheid en in de natuur handelt deze eenheid met eigen individuele machtsvolkomenheid naar eigen believen.

Alles wat een mens gedurende zijn leven bijgedragen heeft tot het scheppen, vormen en bewaren van de ideeën die in de mensheid en in de natuur leven, dat is zijn onsterfelijk deel, dat in het derde stadium nog verder zijn werking zal doen gevoelen, ook wanneer het lichaam waarin de werkende kracht gedurende het tweede stadium gehuisvest was, reeds lang is vergaan. Wat miljoenen mensen, die reeds gestorven zijn, tot stand gebracht, gedaan, gedacht hebben, is niet met hen gestorven, noch wordt het teniet gedaan door datgene wat de later levende miljoenen tot stand brengen, doen, denken, maar het werkt na in de later levenden, ontplooit zich met eigen levenskracht, en drijft de mensheid naar een groot doel, dat zij zelf nog niet ziet.

Dit ideële voortbestaan lijkt misschien slechts een abstractie, en een werkende voortzetting van van de geest van een gestorvene in de levenden schijnt ons misschien een waanvoorstelling. Dat komt doordat we geen zintuigen hebben om de geesten in het derde stadium te begrijpen in hun ware wezen dat de natuur vervult en doordringt; alleen de verbindingspunten van hun bestaan met het onze kunnen wij beseffen, het gedeelte waarmee ze in ons ingegroeid zijn, en dat zich aan ons juist in de vorm van die ideeën voordoet, die zich van hen in ons hebben voortgeplant. Ook al vormt de kring die door een in het water geworpen steen ontstaat, een nieuwe kring om iedere steen die boven het water uitsteekt, – het blijft toch één gesloten kring, die alle andere veroorzaakt en omvat; de stenen echter weten slechts van het verbreken der perifere kringen. Wij zijn zulke onwetende stenen, los van het feit dat wij (zoals met vaste stenen niet het geval is) zelf al in dit leven ieder een gesloten kring van invloed om ons heen vormen, een kring die zich niet slechts uitstrekt om anderen heen, maar ook in hun binnenste.

Inderdaad, al in dit leven groeit ieder mens, met zijn invloed op de omgeving, in het leven van anderen naar binnen door woord, voorbeeld, geschrift en daad. Toen Goethe nog leefde, droegen al miljoenen tijdgenoten vonken van zijn geest in zich waaraan nieuwe lichten ontstoken werden. Toen Napoleon nog leefde, drong de kracht van zijn geest bijna in de hele wereld door. Met hun dood stierven deze levende loten die zij in deze wereld hadden doen ontspruiten niet mee, alleen de groeikracht van nieuwe twijgen hier verdween. De groei en verdere ontwikkeling van deze impulsen (die uitgegaan zijn van één individu, en die in hun geheel weer één individu vormen) gebeurt nu met hetzelfde zelfbewustzijn (dat wij weliswaar niet kunnen doorgronden) als eerst. Nog leven een Goethe, een Schiller, een Napoleon en een Luther onder ons, in ons, als zelfbewuste individuen die al hoger ontwikkeld zijn dan bij hun dood. Zij denken en handelen in ons, zij opperen ideeën en werken die uit. Ze worden niet meer beperkt door een begrensde lichaam maar stromen tevoorschijn in een wereld die hen tijdens hun leven vormde, vreugde schonk, beheerste, en zij overtreffen door de macht van hun wezen verre hun vroegere invloed die wij nu nog kunnen bespeuren.

Het grootste voorbeeld van een machtige geest die nog steeds in de mensheid verder leeft en werkt is de Christus. Het is geen holle frase dat Christus in zijn aanhangers leeft. Elke waarlijke christen draagt hem, niet alleen figuurlijk maar waarachtig levend, in zich. Ieder die volgens zijn opvattingen handelt en denkt, heeft deel aan hem want de geest van Christus inspireert hem hiertoe. Hij heeft zijn invloed uitgebreid via alle leden van zijn gemeente, en allen zijn in zijn geest verbonden als appels aan een boom, als druiven aan een wijnstok.

Een lichaam is een eenheid die uit vele delen bestaat; ondanks hun veelheid vormen al die delen samen één lichaam. Zo is het ook met het lichaam van Christus.¹ Niet alleen de grootste geesten, iedereen die capabel is ontwaakt in het hiernamaals met een organisme dat hij zelf gemaakt heeft, en dat een groot geheel van oneindige geestelijke creaties, impulsen en momenten omvat. De reikwijdte is afhankelijk naargelang de geest van de mens zelf tijdens zijn leven verder en krachtiger om zich heen greep. Wie aan zijn bezittingen blijft hangen en zijn kracht alleen materieel gebruikte om zich te voeden en te amuseren, van hem zal slechts een onbetekenend wezen overblijven. Zo zal de rijkste de armste worden als hij zijn geld uitgeeft om zijn krachten te sparen, en de armste de rijkste, als hij zijn kracht gebruikt om eerlijk zijn brood te verdienen. Want wat je hier besteedt, zal je in het hiernamaals bezitten, en het geld zal in het hiernamaals slechts waarde hebben, naarmate het hier op aarde een waardevolle functie heeft gehad.

De raadsels van ons tegenwoordige spirituele leven, de behoefte om de waarheid te doorgronden die ons hier weinig oplevert, het streven van iedere rechtschapen geest om de wereld wat mooier achter te laten, het geweten met het berouw dat een onpeilbare droefheid oproept bij slechte daden hoewel we er in dit leven geen nadeel van ondervinden, – al deze dingen hebben hun ontstaan te danken aan vage voorgevoelens over de oogst ervan in het hiernamaals, waar zelfs de vrucht van onze kleinste en meest verborgen handeling ons als deel van ons zelf in de schoot valt.

De rechtvaardigheid van de schepping is dat iedereen de omstandigheden van zijn toekomstige leven zelf vormt. Menselijke daden worden niet door uiterlijke beloning of straf vergolden. Er bestaat

1 1 Korintiërs 12:12. Soortgelijke bijbelteksten zijn bij elkaar gezet in Zend Avesta III p. 363 e.v. en Drei Motive und Gründe des Glaubens, p. 178.

geen hemel en geen hel als verblijfplaats van de ziel na de dood. De ziel springt niet naar boven en valt ook niet naar beneden. Zij komt niet tot stilstand, springt niet uit elkaar en vervloeit niet tot algemeenheden. Nadat zij de grote overgang, de dood, te boven is gekomen, ontwikkelt zij zich verder volgens de vaste natuurwetten die ieder stadium baseert op een voorafgaand aards bestaan. Het is een gestage stapsgewijze vooruitgang. Naarmate de mens met goede of minder goede bedoelingen heeft gehandeld, zijn best heeft gedaan of de kantjes er vanaf heeft gelopen, zal hij in het volgend leven een gezond, ziekelijk, mooi of kwaadaardig, een sterk of zwak organisme tot zijn beschikking hebben. Zijn vrijwilligerswerk in deze wereld zal beslissend zijn voor zijn positie tegenover de andere geesten, zijn lot, zijn bekwaamheden en talenten, voor zijn verdere ontwikkeling in het hiernamaals.

Daarom moet je energiek en wakker zijn. Omdat de slampampers hier, mank gaan daar en wie hier zijn ogen niet de kost geeft hierna een onnozel aanzicht zal hebben. Wie liegt en bedriegt, zal zich niet thuisvoelen in het koor van oprechte en goede geesten. De pijn die hij voelt zal hem in die toekomstige wereld ertoe aanzetten het aangedane kwaad te genezen of recht te zetten, want de schuld die hij in deze wereld op zich heeft geladen, zal hem geen gemoedsrust schenken tot het kleinste kwaad is geneutraliseerd en goedge maakt. En wanneer de andere geesten allang in God rusten, of beter gezegd leven als deelgenoten aan zijn gedachten, dan zal hij nog voortgedreven worden in de bron van onheil en droefgeestigheid van het aardse leven. Zijn geestelijke gestoordheid zal de mensen plagen met vergissingen en bijgeloof en hen aanzetten tot slechte gewoonten en stommiteiten. Terwijl hij zijn eigen weg naar vervolmaking in de derde fase vertraagt, zal hij ook hen in wie hij voortleeft belemmeren op hun pad van de tweede naar de derde fase.

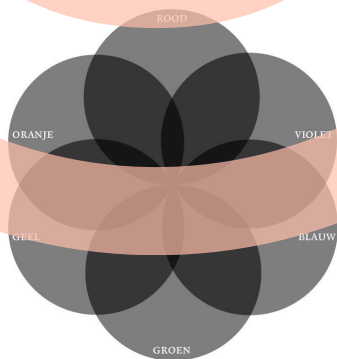
Het onware, kwade en laaghartige kan lang blijven worstelen met het goede, mooie en hartverheffende – uiteindelijk zal het worden bedwongen door de steeds toenemende macht van het goede. Door de groeiende kracht van de zelfvernietegende werking, die van nature innig verbonden is met het negatieve, zullen ten slotte alle leugens, kwaadaardigheid en geestelijke vervuiling worden weggevaagd. Alleen het eeuwige, onvergankelijke deel van de mens, dat echt, mooi en goed in hem is, heeft een blijvende waarde. In iedereen huist een mosterdzaadje, al is het maar een kiem. In wie er niets goeds is, die zou niet bestaan en op het laatst zullen alle overgebleven kwaadaardige restjes gezuiverd worden. Het kaf en de ballast worden gepijnigd door de tijdelijke kwellingen des levens die alleen de boze kwellen. Het zaadje zal in het derde stadium, ook als het laat is, nog tot een prachtige boom kunnen uitgroeien.

Je mag je verheugen, ook al is je ziel gehard door droefgeestigheid en verdriet, je wordt al doende geholpen in de dappere strijd met de hindernissen die je op je levenspad tegenkomt. Je zult krachtiger worden geboren in het nieuwe leven en je zult sneller en vreugdevoller inhalen wat je gesternte eerder hier op aarde voorbij heeft laten gaan.

Hoofdstuk 3

DE MENS GEBRUIKT VEEL MIDDELEN VOOR ÉÉN DOEL. Voor God dient één middel tot vele doeleinden. De plant denkt dat zij er alleen voor zichzelf is, om te groeien, in de wind te wiegen, licht en lucht te drinken, geuren en kleuren te bereiden voor haar eigen bevalligheid en met kevers en bijen te spelen. Zij is er inderdaad voor zichzelf, maar tegelijk is ze alleen maar een porie van de aarde waarin licht, lucht en water elkaar ontmoeten en die een rol speelt in processen die belangrijk zijn voor het leven van de hele aarde. Zij is er om voor de aarde uit te wasemen, te ademen, haar met groen te tooien en om aan mens en dier materiaal te bieden tot voedsel, voor kleding en warmte.

De mens denkt dat hij er alleen voor zichzelf is, om zich te amuseren, te werken voor zijn eigen lichamelijke en geestelijke groei. Ook de mens is er inderdaad voor zichzelf, maar tegelijkertijd is zijn lichaam & geest een woning waar hogere vreemde geesten binnentreden, zich verwickelen en ontwikkelen en allerlei processen onderling doen plaats vinden die tegelijkertijd het voelen en denken van de mens zijn, en hun hogere betekenis hebben voor het derde levensstadium.

De menselijke geest is onlosmakelijk tegelijk zijn eigendom en het eigendom van die hogere geesten, en wat daarin plaats grijpt behoort steeds tot beide partijen, maar op verschillende wijze.

Net als in de illustratie¹ de middelste gekleurde² ster met zes stralen beschouwd kan worden als iets zelfstandigs dat een afgesloten geheel vormt, en waarvan de stralen allemaal door zijn middelpunt bepaald en verbonden worden en toch ook weer gevormd blijkt te zijn door de verbinding van de zes enkelvoudig gekleurde cirkels die ook allemaal op zichzelf weer een eenheid vormen, en zoals iedere straal daarvan zowel tot zo'n cirkel behoort als tot de cirkels waardoor de overlapping ontstaat, – zo is het ook met de menselijke ziel gesteld.

De mens weet vaak niet waar zijn gedachten vandaan komen. Er komt een gedachte op, je bespeurt een verlangen, een gevoel van angst of hartstocht waarvan je je geen rekenschap kunt geven. Er is een macht die aanzet tot handelen, of een stem die je ervan weerhoudt zonder dat je je bewust bent van je eigen beweegreden. Dat zijn ingevingen van geesten die in je denken, die in jou handelen vanuit een ander middelpunt dan het zijne. Nog opvallender wordt de invloed die deze geesten op ons uitoefenen wanneer onder abnormale toestanden³ de eigenlijk wederkerige afhankelijkheid tussen hen en ons een verschuiving in hun voordeel ondergaat, zodat wij nog slechts passief opnemen wat ons van hen toe stroomt, zonder reactie onzerzijds.

Zolang de menselijke geest wakker en gezond is, is hij niet de willoze speelbal of het product van de geesten die zijn wezen binnengroeien of waaruit het weefsel van zijn wezen schijnt te bestaan.

1 (die geen afbeelding, maar alleen een symbool of gelijkenis moet voorstellen)

2 (hier zwart weergegeven)

3 (van slaapwandelen of bij geestesziekten)

In dat geval is het juist de mens die geesten verbindt. Hij is het onzichtbare levenskrachtige middelpunt vol spirituele aantrekkingskracht waarin allen samenvloeien, waarin allen zich vermengen en door onderling contact samen de gedachten voortbrengen. Dit middelpunt is niet pas ontstaan door het contact van de geesten. Het is de mens ingeboren als zijn op-en-top oorspronkelijk bezit toen hij geboren werd. De vrije wil, zelfbeschikking, het zelfbewustzijn, verstand en de grondslag van alle geestelijke vermogens liggen hier verankerd. Bij de geboorte ligt alles daar nog latent als een ongeopend zaadje dat verlangend wacht op de ontwikkeling tot een organisme vol vitale individuele realiteit. Zodra de mens het leven binnentreedt, bespeuren de andere geesten dat, banen zich van alle kanten een weg en proberen zijn kracht tot de hunne te maken om zichzelf te versterken. Als dat lukt, integreert hun geesteskracht tegelijk met de menselijke geest zelf, het wordt in hem gevormd en het draagt bij tot zijn ontwikkeling.

De van buiten komende geesten in de menselijke ziel zijn ook, weliswaar op andere wijze, net zo onderhevig aan de invloed van de menselijke wil als de mens afhankelijk is van externe geesten. Hij kan uit het centrum van zijn geestelijk wezen iets nieuws voortbrengen in de geesten die met hem verbonden zijn. Op hun beurt kunnen deze geesten een beslissende invloed uitoefenen op zijn innerlijk.

In een harmonisch ontwikkeld geestelijk leven is de ene wil geen baas over de andere. Omdat iedere externe geest alleen een gedeelte van zichzelf met de individuele mens deelt, kan de wil van één individu een stimulerende invloed op hem hebben terwijl de beïnvloeder met zijn gehele overige gedeelte zich buiten de mens bevindt. Omdat elke menselijke geest iets gemeenschappelijks van zeer verschillende externe geesten in zich bergt, kan de wil van één enkele onder deze geesten ook een stimulerende invloed op de totale mens

hebben. Pas wanneer de mens volstrekt vrijwillig zijn hele zelf aan afzonderlijke geesten prijsgeeft, verliest hij het vermogen hen de baas te blijven.

Niet alle geesten kunnen zich zonder onderscheid in de zelfde ziel tot een eenheid verbinden. Daarom strijden de goede en de kwade, de echte en de onechte geesten om het bezit van een ziel. Wie de strijd wint, blijft de baas. De innerlijke tweestrijd die zo vaak in de mens woedt, is niets anders dan deze wedstrijd van externe geesten die zijn wil, zijn verstand, kortom zijn innerlijk wezen voor zich willen winnen. Je ervaart de eenwording van de in jou vertoevende geesten als rust, overzichtelijkheid, harmonie en veiligheid. Hun strijd voelt als onrust, twijfel, onzekerheid, verwarring en innerlijke verdeeldheid.

Je bent geen makkelijk te behalen prijs of weerloze prooi voor de geesten die deze strijd winnen. Met de bron van levende kracht in het centrum van je wezen sta je midden tussen de tegenstrijdige krachten die jou naar zich toe willen trekken. Je strijdt mee voor de door jou zelf gekozen partij. Je kunt dus de beslissende overwinning ook aan de zwakkere impuls laten toevallen door je eigen kracht in te zetten tegen de sterkere. Je blijft zelf te midden van het strijdgewoel onbedreigd zolang je de aangeboren vrijheid van je kracht bewaart en niet moe wordt die te gebruiken.

Wanneer je toch het slachtoffer van kwade geesten wordt, dan komt dat doordat de innerlijke krachtontplooiing moeizaam tot stand komt. Luiheid en laksheid zijn vaak al genoeg om slecht te worden. Voor een goed mens is het makkelijk om nog beter te worden. Net zo makkelijk gaat een slechterik geheel en al te gronde. De integere mens heeft al veel goede invloeden ondergaan door zijn positieve spirituele relaties en heeft een verbond gesloten tegen de resterende en zich nieuw opdringende boze geesten. Dit vermindert de benodigde innerlijke krachtsinspanning.

GUSTAV FECHNER

De goeden doen het goede zonder moeite, hun geesten doen het werk. De slechteriken moeten door innerlijke kracht alle boze stemmen, die hem trachten te bereiken, temmen en overwinnen.

Bovendien, soort zoekt soort en stoot het andersoortige af behalve als dit voorkomen wordt. De goede geesten in ons trekken de goede geesten buiten ons aan en de kwade geesten in ons zoeken de kwade buiten ons. Het liefst nemen de zuivere geesten hun intrek in een zuivere ziel. Door het kwade in ons krijgt het kwaad van buiten grip op ons. Pas wanneer de goede geesten eerst de overhand hebben gekregen in onze ziel, dan vlucht al snel vanzelf ook de daar nog achter gebleven laatste duivel. In goed gezelschap voelt hij zich niet op z'n gemak. Zo wordt de ziel van goede mensen een zuivere, hemelse woning voor gelukzalige geesten die daar samenwonen.

De goede geesten ruimen het veld voor de kwade wanneer zij de moed verliezen en geen kans zien de ziel te redden uit de klauwen van het kwaad. Uiteindelijk wordt de ziel dan een hel, een plaats voor de kwellingen der verdoemden. Want de gewetensnood en de innerlijke verscheurdheid in de ziel van de slechte mens zijn een verdriet dat niet alleen door hem gevoeld wordt. De verdoemde geesten in hem voelen een nog scherpere pijn.

Hoofdstuk 4

DOORDAT DE HOGERE GEESTEN niet alleen in afzonderlijke individuen verblijven maar hun wezen over meerdere mensen vertakken, zijn zij het die een geestelijke band tussen deze mensen smeden. Dat kan een band zijn op het terrein van geloof of vertrouwen, van een waarheidsidee of van een ethische of politieke stroming. Alle mensen die op een of andere wijze een spirituele band met elkaar hebben, behoren samen tot het lichaam van een en dezelfde geest en gehoorzamen aan de idee welke die geest in hen heeft wakker gemaakt als organen van één lichaam. Dikwijls leeft een idee in een geheel volk. Vaak wordt een mensenmassa tot een en dezelfde daad meegesleept door een machtige geest die allen in beslag neemt en iedereen aansteekt. Nu is het wel zo dat deze verbonden niet alleen door de geesten der doden gesloten worden. Ontelbare pas geboren ideeën werken vanuit levende mensen op levende mensen in.

Al deze ideeën, die van een levend mens uitgaan de wereld in, zijn al delen van diens toekomstig geestelijk organisme.

Als nu twee geestverwanten elkaar in de wereld ontmoeten en zich met elkaar verbinden door hun overeenkomstige gevoelens, terwijl zij tegelijk elkaar wederzijds aanvullen en beïnvloeden in datgene waarin zij verschillen, dan treden tegelijkertijd vriendschappen, generaties en volkeren, waartoe zij eerst individueel behoorden, met elkaar in spirituele omgang. Ze verrijken elkaar met hun geestelijke verworvenheden.

Zo gaat de ontwikkeling van het geestesleven van het derde stadium hand in hand met de ontwikkeling en vooruitgang van de mensheid.

De geleidelijke vervolmaking van overheden, wetenschap, kunst, menselijk verkeer en de organisatie van deze levensdomeinen tot steeds grotere, harmonisch ingedeelde organismen komt door dit naar elkaar toe groeien van talloze geestelijke als individu te onderscheiden wezens tot grotere geestelijke organismen.

Hoe zouden anders die grandioze sferen zich volgens zulke onwankelbare ideeën ontwikkelen uit de individuele verwarde egoïstische handelingen, die in hun kortzichtigheid vanuit het middelpunt de omtrek niet kunnen zien en vanuit het perifere het centrale niet kunnen ontdekken, als de hogere geesten die wel het grote geheel doorschouwen geen leiding zouden geven en zich alle, om het gemeenschappelijke goddelijke middelpunt verdringend, daarbij ineenvloeiend met dat gedeelte in hen dat goddelijk is, ook de mensen die zij beïnvloeden naar het hogere gemeenschappelijke doel zouden leiden.

Naast de harmonie van de geesten die vriendschappelijk met elkaar omgaan en zich met elkaar verbinden, bestaat er ook een strijd van de geesten die niet met elkaar harmoniëren. Dat is een strijd waarin alles wat verstrikt is in de strijd om tijdelijke belangen uiteindelijk te gronde zal gaan. Wanneer het negatieve zijn cumulatiepunt heeft bereikt, lost het zichzelf op door haar eigen intrinsiek vernietigende werking en zal het eeuwige in alle zuiverheid alleen over blijven. Ook van deze strijd vertoont de mensheid de sporen. De concurrente tussen verschillende systemen, de broedertwisten tussen verschillende bewegingen, de oorlogen en revoluties tussen vorsten en volkeren en tussen volkeren onderling spreken hier boekdelen.

In al deze grote bewegingen wordt de massa meegesleurd in blind geloof, in blinde gehoorzaamheid, in blinde haat en in blinde woede. Zij hoort niet en ziet niet met de oren en ogen van haar eigen geest. Zij wordt gedreven door vreemde krachten naar doeleinden en bedoelingen die zij zelf niet kent. Zij laat zich leiden door slaver-

nij, dood en gruwelijke kwellingen zoals een horde die aangespoord wordt door leiding van boven. Ongetwijfeld zijn er ook mensen die met helder zelfbewustzijn en met innerlijke zelfstandigheid handelend en sturend in deze grote beweging ingrijpen. Dit zijn echter alleen vrijwillige middelen voor grote van te voren bepaalde doeleinden. Zij hebben wel het vermogen om door hun vrije handelen de aard en het tempo van de vooruitgang te bepalen maar zijn niet het doel daarvan. Alleen zij, die de Zeitgeist hebben aanvoeld en die hun vrije handelen en denken in die richting gestuurd hebben, hebben iets groots in de wereld tot stand gebracht. Er zijn mensen geweest met eenzelfde denkkraft als zij maar die tegen de tijdgeest in handelden en daardoor te gronde gingen. Iedereen, die hogere doelen nastreeft en betere wegen kent die tot vooruitgang leiden, is voorbestemd tot een nieuw motiverend brandpunt. Niet als blinde werktuigen maar uit eigen beweging en vanuit hun eigen verstand stellen zij zich in dienst van rechtvaardigheid en wijsheid. Het is niet de gedwongen slaaf die de beste diensten verricht. Datgene waarin zij God hier op aarde dienen, dat zullen zij aan gene zijde als deelgenoten van zijn hemelse heerschappij verder voltooien.

Hoofdstuk 5

OP VEEL MANIEREN kunnen de geesten van de levenden en van de doden elkaar onbewust ontmoeten. Dit kan ook bewust enkel van één kant. Wie kan deze gehele omgang overzien en doorgronden? Laten we het kort zo zeggen: beide groepen ontmoeten elkaar als zij dit bewust doen en de overledenen zijn overal aanwezig waar zij bewust tegenwoordig zijn.

Wanneer je de doden bewust voor je geest haalt, ontstaat er een ontmoeting tussen levenden en overledenen. Onze aandacht op de overledenen richtten wil zeggen hun aandacht op ons vestigen, zoals de aantrekkingskracht van een levend persoon een gevoel van bekoering oproept bij degene die deze charme ervaart.

Hoewel onze herinnering aan overledenen slechts een achteraf gezien gevolg is van hun bekende leven, is de aard van het bewustzijn aan de andere zijde het gevolg van het profane leven.

Zelfs wanneer wij aan een ander denken, kan dit een indruk in het bewustzijn van die ander achterlaten. Dit heeft geen gevolgen omdat het bewustzijn van een levende nog lichamelijk begrensd is. Het grenze- of eindeloos bewustzijn na de lichamelijke dood zoekt het domein van de inwerking en volgt het spoor daarvan gemakkelijker en duidelijker naarmate die prikkel tevoren vaker en sterker werd uit geoefend.

Zoals een slag zowel door de drummer als de drum gelijktijdig gevoeld wordt, zo is het één bewustzijns­slag die in de herinnering aan een overledene aan beide kanten gevoeld wordt. Wij dwalen als we alleen het aardse bewustzijn erkennen omdat we het bewustzijn van het hiernamaals niet kennen. Deze dwaling leidt tot vergissing en nalatigheid.

Een minnares verliest haar minnaar, een vrouw haar man, een moeder haar kind. Tevergeefs zoeken zij in een verre hemel het gedeelte van hun leven dat hen ontvallen is. Vergeefs kijken zij omhoog en strekken hun hand uit in de leegte naar iets wat in hen in werkelijkheid niet afgenomen is – alleen de draad van de uiterlijke relatie is afgebroken. Het contact via de uiterlijke zintuigen is veranderd in een rechtstreeks contact met innerlijke geestvermogens die nog niet ontdekt en vertrouwd zijn.

Ik heb eens een moeder haar nog levende kind vol angst in huis en hof zien zoeken terwijl zij het op haar arm droeg. Groter nog is de dwaling van iemand die een overledene in een verre leegte zoekt terwijl een inwaartse blik voldoende is om hem te vinden. Wanneer zij hem daar niet helemaal vindt, had de moeder die haar kind op haar arm droeg dan een bewuste band met dat kind? De voldoening van een buitenwaartse relatie, van het uitgesproken woord, het aankijken en de uiterlijke verzorging kan zij niet meer krijgen of geven. Wanneer zij ontdekt dat er zo'n innerlijke relatie bestaat, mét de daarmee verbonden mogelijkheden, dan komt de bevrediging van de spirituele band pas goed tot zijn recht. Je spreekt niet tegen iemand waarvan je denkt dat hij er niet is, en je zult hem de hand niet reiken. Ben je eenmaal doordrongen van nieuwe inzichten over 'leven' en 'dood', dan zal er een nieuwe relatie tussen levenden en de doden ontstaan waarvan beiden profijt hebben.

Wanneer je op de juiste wijze aan een gestorvene denkt, dus niet alleen aan het idee ervan, dan is hij op dat moment aanwezig. Je kunt hem innerlijk oproepen.¹ Hij zal komen en je kunt hem vasthouden. Hij zal bij je blijven zolang je gedachten en je concentratie louter op hem zijn gericht. Hij zal de gevoelens die je voor hem koestert gewaarworden. Hoe intenser jouw liefde of afkeer is, des

1 beschwören

te sterker zal hij zal hij deze voelen. De herinnering aan een dode maakt plaats voor een relatie. Je kunt een gestorvene, door aan hem te denken, nog welbewust plagen of plezieren. Je kunt je met hem verzoenen of onverzoenlijk strijden op een manier die beiden raakt. Houd het goede steeds in gedachten. Zorg ervoor dat de herinneringen die jij nalaat ook in de toekomst nuttig zijn.

De liefde, bewondering en het respect die je in de harten van je nabestaanden hebt achtergelaten zijn van invloed op de kwaliteit van je bestaan aan gene zijde. Wat je hier hebt prijsgegeven, win je terug bij het heengaan. Je resumerend bewustzijn is gevoelig voor alles wat de nabestaanden over jou denken. Wat je ontvangt in de hemel, is een veelvoud van wat je op aarde hebt geschonken.

Hoe treurig is het bestaan aan gene zijde voor hem die achtervolgd wordt door verwensingen en negatieve nagedachtenis. Wat hem bij leven achtervolgde, passeert hem bij zijn dood. Het is een confrontatie met de hel die tijdens zijn aardse bestaan in de steigers is gezet. Elke nageroepen verwensing voelt als een nagezonden pijn die trefzeker zijn diepste wezen doordringt.

In het totaal van de gevolgen, waaraan de gemaakte keuzen tussen goed en het kwaad uit het dagelijkse bestaan ten grondslag liggen, vindt de rechtvaardigheid haar voleinding. De rechtvaardigen, die op aarde miskend worden, dragen daarvan in het hiernamaals nog de gevolgen. De onrechtvaardigen genieten nog na hun dood van een goede naam die hun niet toekomt. Let dus hier op aarde op je goede naam. Wees alert op de gevolgen van beeldvorming. Steek je licht niet aan onder de korenmaat. De geesten aan de overkant zijn echter ongevoelig voor negatieve beoordelingen uit het ondermaanse. Wat hier beneden verkeerd gewogen wordt, wordt boven rechtvaardig gewogen en eerdere verkeerde beoordelingen worden rijkelijk gecompenseerd. De hemelse rechtvaardigheid overvleugelt uiteindelijk alle vergankelijke onrechtvaardigheid.

Alles wat de herinnering aan de doden opwekt, is een middel om hen weer op te roepen.

Bij iedere plechtigheid die wij ter nagedachtenis aan de doden wijden, rijzen zij op. Zij zweven rond elk monument dat we voor hen oprichten. Bij een lofzang luisteren zij toe. Een levensbron voor een nieuwe kunst! Hoe gedateerd zijn deze oude tonelen inmiddels voor de vermoeide kijkers. Nu gaat er als het ware ineens boven de zaal met oude toeschouwers een omringende sfeer open. Vanaf dit balkon kijkt een hoger gezelschap naar beneden. Het hoogste doel van de kunst is voortaan niet meer het verlangen van beneden, maar de wens van boven. Zij die beneden zijn, richten nu hun focus naar boven.

De spotters maken belachelijk en de kerken wedijveren. Het gaat om een geheim dat voor de een strijdig is met het verstand (*irrationeel*) en voor de ander onbereikbaar is voor het verstand (*rationeel*). Dat komt doordat er een groter geheim is dat voor allebei verborgen bleef, uit de onthulling waarvan ten slotte duidelijk blijkt waarop het verstand der spotters en de overeenstemming tussen de kerken gestrand is. Want een zeer groot voorbeeld van een zeer algemene regel is het, waarin zij een uitzondering op alle regels zien, of een feit dat boven alle regels verheven is.

Het is niet alleen bij de viering met brood en wijn waardoor de Christus neerdaalt in de gelovigen. Neem deel aan dit mysterie met de gedachtenis alleen op hem gericht. Hij zal met zijn gedachten niet alleen bij je zijn. Hij zal ook in je zijn. Naarmate jij hem dieper in je hart sluit, hoe vitaler de kracht waarmee hij jou versterkt. Zonder een waarachtige relatie met hem is de viering geen heilige samenkomst. Het brood blijft brood en de wijn blijft gewone wijn.¹

1 Vgl. de bijlage De zwijgende eredienst in Rudolf Otto, *Het heilige*, Amsterdam 2012, blz. 291.

Hoofdstuk 6

DE HUNKERING die iedereen kent om een overleden dierbare weer te ontmoeten, de band weer te voelen en de vroegere relatie te hernieuwen, zal volmaakter vervuld worden dan er ooit vermoed of beloofd is.

Zij die in dit leven door een gezamenlijke spirituele factor verbonden waren zullen elkaar niet alleen ontmoeten, zij zullen ook naar elkaar toegroeien. Dit spirituele element zal een bewust ervaren gemeenschappelijk deel van hun ziel worden.

De doden verkeren immers nu ook al met de levenden, zoals de levenden onderling door talloze van die gemeenschappelijke factoren met elkaar verbonden zijn. Pas als de dood de relatie tussen ziel en lichaam verbreekt, komt het inzicht dat wat iemand van gene zijde tot zich genomen heeft zowel deze als gene toebehoort. Daarom zal hij niet als vreemdeling de derde wereld binnentreden. Hij is een lang verwachte gast waar naar uitgekeken werd door allen met wie hij hier op aarde door gemeenschappelijke banden en liefde verbonden was. Zij zullen hun handen uitstrekken om zich over hem te ontfermen als een wezen dat bij hen hoort.

In net zo'n intieme relatie zullen wij met die grote doden, die lang voor onze tijd het tweede levensstadium doorgemaakt hebben, treden. Hun voorbeeld en levenslessen hebben onze geest gevormd. Dus wie hier op aarde geheel in de Christus leefde, zal hiernamaals ook geheel in de Christus zijn; maar zijn eigen aard zal niet opgaan in de hogere. Hij zal aan kracht winnen en tegelijk de hogere kracht versterken. Geesten die door hun overeenkomsten met elkaar vergroeiën, krijgen elkaars kracht bovenop die van henzelf. Tegelijkertijd beïnvloeden zij elkaar door hun specifieke competenties.

Veel geesten versterken elkaar door hun overeenkomsten. Andere zijn alleen verbonden door een paar samenvallende kwaliteiten.

De banden die gebaseerd zijn op bepaalde gemeenschappelijke spirituele ervaringen zijn niet altijd van blijvende aard. Eeuwigheids-waarde hebben alleen de banden die onder het domein van waarheid, schoonheid en deugd vallen.

Alles wat niet op eeuwige harmonie berust, hoe lang het zich ook kan handhaven, zal uiteindelijk waardeloos blijken en afstand creëren tussen geesten die er een lange tijd een immorele levensstijl op na hielden.

De meeste spirituele inzichten die zich op aarde ontwikkelen, en die we meenemen naar het volgende stadium, dragen een kern van het ware, het goede en het mooie. Ze zijn wel omgeven door elementen van onoprechtheid, dwaling, immoralisme en onbenulligheden. Geesten die hiermee verbonden zijn, kunnen verbonden blijven of zich van elkaar losmaken. Kiezen zij ervoor om het goede en beste van hun relatie te handhaven en het slechte bij de boze geesten te laten? Of kiest de een het goede en de ander het slechte?

Geesten die zich meester hebben gemaakt van het ware, schone en goede in hun eeuwige puurheid, blijven daardoor met elkaar verbonden in alle eeuwigheid. Het is een gemeenschappelijk ideaal in eeuwige saamhorigheid.

Het besef van de eeuwige ideeën van de hogere geesten is een zich aan elkaar aanpassen, een vergroeien van deze ideeën tot grotere spirituele organismen. Alle individuele ideeën zijn geworteld in universele ideeën. Ten slotte zullen alle geesten in broederschap met het hoogste, met God, verbonden zijn.

De bekroonde spirituele wereld zal geen verzameling, maar een stamboom van geesten zijn die zijn wortels heeft in het aardse en waarvan de kroon tot in de hemel reikt.

Alleen de grootste en edelmoedigste geesten, Christus, de genieën en heiligen kunnen vanuit hun volle kennis van aangezicht tot aangezicht in de innerlijke hoogte van God reiken. De kleinere en minder verhevenen zijn met hen verbonden als twijgen met takken en takken met stammen. Zo staan zij indirect in contact met dat wat in het hoogste het hoogste wezen is.

Zo zijn de gestorven genieën en heiligen de ware bemiddelaars tussen God en mens. Zij hebben deel aan Gods ideeën, brengen ze aan de man en omgekeerd voelen zij het lijden, de vreugden en de wensen van de mensheid en leggen die aan God voor.

De dodenverering heeft zich vanaf de oorsprong van de godsdienst half verbonden met de vergoddelijkte natuuraanbidding, voor de andere helft is zij ervan afgesplitst. De schriftloze volkeren hebben er het meeste en de beschaafde volkeren het hoogste van bewaard. Er is geen enkele religie die deze verering niet als een onderdeel van haar oude kern heeft bewaard!

Zo heeft iedere stad een tempel voor haar grootste doden, aangebouwd tegen of ondergebracht in de tempel Gods. De Christos vertoeft van oudsher met God in hetzelfde gedeelte.¹

¹ Vgl. Mircea Eliade, *Het heilige en het profane; Een onderzoek naar het wezen van religie*, Amsterdam 2006.

Hoofdstuk 7

NU KIJKEN WE NOG IN EEN WAZIGE SPIEGEL, maar straks staan we oog in oog. Nu is mijn kennen nog beperkt, maar straks zal ik volledig kennen, zoals ik zelf gekend ben.¹

Op aarde leven we naar buiten en naar binnen toe. Het eerste is voor iedereen te zien, te horen en te lezen. Het laatste merk je alleen zelf in gedachten en gevoelens. Van het zichtbare is de uitwerking door de buitenwereld te constateren. De uitwerking van het onzichtbare blijft onzichtbaar maar is er wel. Samen met het uiterlijke leven groeit het innerlijke leven, zijn karakter, boven zijn sterfelijkheid uit om zijn wezen in het hiernamaals te vormen.

Inderdaad, wat van de mens zichtbaar en waarneembaar uitgaat in zijn leven, voor de levenden, dat is niet het enige wat er van hem afkomstig is. Hoe klein en fijn de elektrochemische impuls of trilling ook is die een bewuste opwelling in ons hoofd vergezelt – het hele spel van bewuste gevoelens en aspiraties wordt gedragen door een innerlijke activiteit – zij kunnen alleen uitdoven door oorzaken in ons en de gevolgen daarvan buiten ons. De relatie tussen ons lokale bewustzijn en het non-lokale bewustzijn kunnen we niet volgen. Klanken kunnen ook niet alleen binnen het instrument blijven. Hoewel de geluidskringen steeds ijler worden, voor ons eerst onhoorbaar, blijven ze bestaan. Ze gaan later, in een voor ons onmeetbare verdunning, op in een veelstemmig koor. Het eerste wat wij in ons hoofd, in onze eigen klankkast produceren, hoort bij ons; we hebben geen grip op de uitwerking ervan in andere domeinen.

¹ 1 Korintiërs 13:12.

Wat een onuitsprekelijk ingewikkeld spel van golven van de subtielste soort ontstaat er in de werking van onze hersenen, uitdijend over het eenvoudiger spel dat we kunnen zien en horen. Het is te vergelijken met lichte rimpelingen over de grote golven van een vijver, of met een patroon van een dik tapijt dat zijn hele schoonheid en hogere betekenis ontleent door in het geheel op te gaan.

De natuurkundige ziet en onderzoekt wat zicht- en meetbaar is en maakt zich niet druk over frequenties die hij niet waarneemt. Omdat hij het principe met zijn gevolgen kent, kan hij inzichten in het nog niet ontdekte toch nooit ontkennen?¹

Wat we hebben opgenomen van zielen door de invloed van hun waarneembaar leven, beslaat niet hun hele wezen (Dasein). Op ondoorgrondelijke wijze bestaat er in de natuur naast dit uiterlijke aspect nog een innerlijk gedeelte dat het belangrijkste deel van hun wezen uitmaakt. Al woon je je hele leven op een onbewoond eiland, nog zou de essentie van je innerlijk wezen blijven voortbestaan, wachtend op een ontwikkeling die je onthouden bleef. Om een ander voorbeeld te noemen: zou een kind maar een ogenblik hebben geleefd, dan zou het in eeuwigheid niet meer kunnen sterven. Het kleinste moment van bewust leven vormt al een kring van gevolgen om zich heen zoals een kort klinkende toon zo'n kring vormt die de toon tot in het oneindige verder draagt langs de luisterende

1. Waar je de geestelijke activiteiten ook aan toeschrijft, ook al beschouw je ze niet als een spel van trillingen van de allerkleinste deeltjes, je zult toe moeten geven dat het mentale arbeidsvermogen er wel degelijk uit voortvloeit en erdoor wordt beheerst, waarbij het onbepaalde een belangrijker rol speelt dan het bepaalde. Trillingen kunnen nooit helemaal uitsterven. Onmeetbaar strekken zij zich uit in de omgeving. Onmerkbaar wordt hun vitale kracht omgezet in z.g. veerkracht. Hoe dan ook zullen zij in ere hersteld worden. De Wet van behoud van energie staat daar immers garant voor.

omstanders. Geen enkele impuls sterft in zichzelf; hij veroorzaakt in alle eeuwigheid allerlei nieuwe reacties. De geest van het kind zal zich vanuit dit bewuste begin verder ontwikkelen maar zonder de beperkingen van die eenzame mens op het onbewoonde eiland. Pas in de dood kom je tot het volle bewustzijn van wat je mentaal bij anderen hebt veroorzaakt en voor het eerst krijg je kennis en word je vruchtgebruiker van wat je innerlijk hebt voortgebracht. Alles wat je in je leven aan geestelijke schatten hebt verzameld, onthouden, gevoeld, bedacht en gefantaseerd, blijft eeuwig jouw deel! De relatie tussen deze verworvenheden blijft in dit leven duister. Alleen de gedachte schrijdt er doorheen met een lichtstraal die de smalle strook van je leven verlicht, de rest blijft donker. Op aarde is het onmogelijk om in één keer de onverdeelde diepte in al zijn volheid te beseffen. Pas wanneer een deeltje daarvan een nieuw deeltje aantrekt en zich daarmee verbindt, duikt het even op uit het duister om het volgende moment er weer in te verzingen. Zo dwaalt de mens als een vreemdeling in zijn eigen geest rond, het toeval volgend of moeizaam zijn weg zoekend langs de lijn van conclusies en vergeet hij vaak zijn grootste schatten die ver van het lichtend spoor van het gedachtegoed begraven liggen in het duister dat het uitgestrekte domein van de geest bedekt.¹

1 'Het is een aangrijpend beeld. Het heeft iets droevigs, een zich langzaam verplaatsend plasje licht, verloren in een enorm magazijn. Wat in de lichtkring van ons bewustzijn komt staat altijd alleen. Zodra ons denken vervolgt moeten we het weer prijsgeven aan het duister. De randen van de lichtkring zijn scherp, wat er net buitenvalt is even duister als wat veraf is. We hebben geen idee waar we met onze lantaarn langs scheren. Volgens Fechner komt daar verandering in als we sterven en de ogen zich sluiten voor de buitenwereld en we denken dat een eeuwige nacht begint. Dan onsteekt een innerlijk licht. Alles wat ons ooit bezig heeft gehouden, alles wat we in ons geheugen hebben vergaard zullen we in één oogopslag overzien.' Douwe Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt; De geheimen van ons geheugen*, Groningen 2001, p. 283 e.v.

Maar in het uur van de dood, als een eeuwige nacht zijn stoffelijk oog omfloerst, dan zal het beginnen te dagen in zijn geest. Dan zal het middelpunt van de innerlijke mens als een zon gaan branden, alle geestelijke waarden in hem doorstralend, en als innerlijk oog alles doorschouwend met bovenaardse helderheid. Alles wat hij hier op aarde had vergeten, vindt hij daar weer terug. Ja, hij vergat het hier op aarde alleen doordat het hem vóórging naar het hierna-maals, geordend vindt hij het nu terug. In deze nieuwe universele orde zal hij nu niet langer moeizaam bij elkaar hoeven te zoeken wat hij zou willen combineren en tot kenmerken te herleiden wat hij zou willen analyseren. In een oogwenk zal hij zichzelf helemaal begrijpen. Tegelijkertijd worden eenheid en tegenstrijdigheid, samenhang en verscheidenheid, harmonie en tweespalt aanschouwd. Het wordt niet beschouwd als één denkrichting maar als een geheel van samenhangende denkbeelden.¹

Even hoog als vlucht en blik van de vogel zweeft boven het langzame kruipen van de blinde rups met haar beperkte waarneming, even hoog zal dat hogere inzicht zich verheffen boven het onze. Met de lichamelijke dood zullen ook de zintuigen en het verstand heengaan, ja zelfs de hele psychische structuur, voor zover die op het tijdelijke was ingesteld. Alle vormen die te beperkt geworden zijn voor zijn bestaan zullen zijn afgeschud in een toestand die alles in zich draagt. Waar hij vroeger moeizaam en onvolledig moest construeren en concluderen, kan hij nu innerlijk waarnemen en genieten. Het zelf van de mens zal ongerept voortbestaan in zijn volle

¹ Met de dood voor ogen (door narcose, bij dreigende verdrinkingsdood of bij gedachteloos staren) treden er verschijnselen op die lijken op deze helderheid en de spirituele betekenis doorlichten.

Vgl. Zend-Avesta III, p. 27, en (voor gevallen van dreigende verdrinkingsdood) in Fechner's Zentralblatt für Natur wiss. u. Anthropologie 1853, pp. 43 en 623.

omvang en ontwikkeling. Tijdelijke lagere werkzame vormen gaan verloren en maken plaats voor een hoger leven. Ongecoördineerde gedachtestromen komen tot rust. Ze hoeven niet meer te zoeken en te bewegen om elkaar te vinden om zich bewust te worden van hun relaties. Er begint nu een hogere wisselwerking van geestelijk leven, van geest tot geest. Zoals onze gedachten elkaar in onze geest afwisselen, zo is er een verbond tussen de gevorderde geesten en het alverbindend middelpunt – wij God noemen. Ons gedachteleven is enkel een vertakking van deze verbondenheid. Daar is geen taal meer nodig om elkaar te begrijpen en geen oog om elkaar te herkennen. Zoals bij ons de ene gedachte de andere begrijpt en beïnvloedt zonder tussenkomst van oor, mond of hand en zich ermee verbindt of ervan losmaakt zonder uiterlijke belemmeringen en zonder scheidsmuur, als mystiek innig en direct, zo zal de wisselwerking tussen geesten zijn. En voor geen van hen zal er nog iets in de ander verborgen blijven. Daar zullen alle egoïstische gedachten die in de krochten van onze ziel rondslopen, en alles wat de mens met duizend handen zou willen bedekken openbaar worden. De ziel die hier op aarde zuiver en echt is geweest, zal zonder schaamte in het hiernamaals de anderen tegemoet kunnen treden. De verworpenen der aarde zullen dáár gekend worden.

Ook wat zijn eigen wezen betreft zal de geest bij zelfreflectie ieder hiaat ontdekken en wat er nog onvolmaakt, storend en disharmonisch is gebleven uit zijn aardse leven. Deze tekorten worden ontdekt en gevoeld met dezelfde intensiteit van bewustzijn waarmee wij hier onze lichamelijke beperkingen voelen. Maar net als de ene gedachte door de andere gezuiverd wordt van wat er onecht in is, en zoals de gedachten zich met elkaar verbinden tot hogere gedachten door hun gemeenschappelijke momenten en de ene de andere aanvult, zo zullen ook zielen in hun omgang de middelen vinden om zich te ontwikkelen in de richting van volmaaktheid.

Hoofdstuk 8

DE MENS STAAT IN ZIJN LEVEN NIET ALLEEN GEESTELIJK, MAAR OOK IN LEVENDEN LIJVE IN CONTACT MET DE NATUUR.

Warmte, lucht, water en aarde stromen in en uit en vormen en veranderen het lichaam. Buiten de mens zijn het elementen die naast elkaar bestaan. In de mens ontmoeten en kruisen ze elkaar en vormen een combinatie die de lichamelijke sensatie, en tegelijk hiermee alles wat nog innerlijker is dan dit gevoel, afsluit van de waarneming van de buitenwereld. Door de vensters van de zintuigen kan hij naar buiten kijken en zich daar met zijn gevoel in verdiepen. Hij kan als het ware met kleine emmertjes uit de buitenwereld scheppen.

Sterft de mens, dan wordt met de lichamelijke ontbinding ook deze band los gemaakt. De geest, ontdaan van zijn kluisters, stort zich nu geheel vrij in de natuur uit.

Hij zal de golven van licht en geluid niet alleen meer waarnemen zoals ze zich aan oog en oor voordoen, maar zoals ze in de oceaan van lucht en ether zelf voortrollen. Hij zal niet meer uitsluitend voelen dat de wind waait en hoe de zee tegen hem aanklotst, hij zal in de lucht en de zee zelf ruisen. Hij zal niet meer van buitenaf in het groen van bos en wei wandelen, maar hij zal bos en wei en de daarin wandelende mensen met zijn gevoel doordringen.

De mens verliest dus niets bij het overgaan naar een hoger stadium, behalve de outillage waarvan hij de beperkte hulp kan missen in een existentie waarin hij volledig en direct alles in zich heeft en alles voelt wat hem in het lagere ontwikkelingsstadium in stukjes en beetjes van buitenaf werd geopenbaard.

Waarom ook zouden we in het toekomstige leven nog oog en oor hebben om licht en geluid te putten uit de bron van levende natuur als de trilling van ons toekomstig leven samenvalt met de trilling van licht en geluid? En er is meer!

't Menselijk oog is een vlekje op aarde dat van het hele uitspansel niets anders waarneemt dan lichte stipjes. Het verlangen om meer van de hemel te weten te komen wordt hier niet vervuld. Hij ontdekt de telescoop en vergroot daarmee tevergeefs zijn gezichtsveld en de reikwijdte van het oog: de sterren blijven puntjes.

Nu denkt hij in het hiernamaals te verkrijgen wat op aarde niet kan voortduren. Hij hoopt zijn weetgierigheid daar te kunnen bevredigen en dat voortaan alles duidelijk is wat hier verborgen was gebleven.

Dat klopt, maar je komt niet in de hemel door gevleugeld van de ene ster naar de andere te vliegen, of zelfs naar een onzichtbare hemel boven het uitspansel. Je leert de hele hemel niet kennen doordat je bij elke geboorte van de ene ster naar de andere gedragen wordt. Er bestaat geen ooievaar die kindertjes van ster tot ster draagt.

Onze ogen zijn niet voldoende voor oneindige etherische diepten, ook al turen we door de grootste telescoop. Het doorgronden van het universum is te bereiken door bewuste deelneming als onderdeel van het grote hemelse wezen dat hem draagt, om zo deelgenoot te worden van het lichtverkeer met andere hemelse essenties. Een nieuw onaards gezichtsvermogen!

In de hemel zweeft en wentelt de aarde zelf als groot oog, ondergedompeld in de lichtzee van de sterren. Van alle kanten vangt het golven op die elkaar ontelbaar veel keren passeren en elkaar toch niet storen. Ooit zal iedereen de hemel leren zien. De golflengte van zijn toekomstig leven waarmee hij waarneemt en de ethergolven die het van buitenaf omgeven en raken, doordringen, fijnzinnig pulserend en elkaar tegemoetkomend, met fijne slagen de hemelen.

Leer te zien! Hoeveel zal je na de dood nog moeten leren! Denk niet dat de universele werkelijkheid zich meteen ontvouwt wanneer je de gindse wereld binnentreedt. Ook op aarde is wat je aanvankelijk ziet en hoort, onbegrepen en schijnbaar zonder zin. In eerste instantie is het zelfs verblindend, verdovend en verwarrend wat het hiernamaals aan de nieuwe zintuigen van de nieuwgeborene vermag te bieden. Wat de mens van deze aarde meebrengt, wat zijn geheugeninhoud, daden, gedachten en wezen is, wordt in de transitie ineens helder verlicht in zichzelf. Toch blijft hij voorlopig zoals hij was. De glorie van de andere wereld laten de gek, de gemakzuchtige en de slechterik pijnlijk voelen dat hij er niet mee harmonieërt en dwingt hem tot een ommekeer in zijn wezen. In dit leven hebben we een oog mee om de pracht van hemel en de aarde te aanschouwen, een oor om muziek en mentaal te horen en hersens om de betekenis van dit alles te begrijpen. Wat hebben de klaplopers hieraan?

Zoals het beste en hoogste van dit leven, is ook het beste en hoogste van de andere wereld er alleen voor de besten en hoogsten omdat het alleen door de besten en hoogsten begrepen, gewild en tot stand gebracht wordt.

Daarom kan alleen de ontwikkelde mens de toekomstige wereld begrijpen en zelf een werktuig worden in de omgang met andere hemelse essenties en zodoende met het wezen dat hem draagt.

Of ten slotte de hele aarde langzamerhand kleinere cirkels zal gaan beschrijven en na eonen in de schoot van de zon zal terugkeren en of er dan een zonneleven zal beginnen voor alle aardse schepselen? Wie weet het? En waarvoor zou het goed zijn het nu al te weten?

Hoofdstuk 9

DE GEESTEN VAN HET DERDE STADIUM vertoeven in de aardse natuur als in een gemeenschappelijk lichaam. Alle natuurprocessen betekenen voor hen hetzelfde als de verrichtingen van ons lichaam nu. Hun lichaam zal de lichamen van het tweede levensstadium omvatten als een gemeenschappelijke moeder, zoals de lichamen van het tweede stadium die van het eerste omvatten. Iedere geest van het derde stadium bezit alleen dat gedeelte van het alle geesten omvattende lichaam dat hij hier op aarde heeft voorbereid en tot ontwikkeling gebracht. Wat in de wereld door het toedoen van een mens anders geworden is, vormt zijn verdere leven in het universele bestaan.

Dit bestaan is opgebouwd uit voltooide vaardigheden en werkzaamheden én uit zich voortbewegende, in een kring bewegende en reagerende werkingen, zoals het aardse lichaam bestaat uit vaste en bewegende functies waarbij de bewegende ledematen ondersteund worden door het vaste gedeelte.

Alle sferen die het leven van de hogere geesten dragen, lopen door elkaar heen en je vraagt je af hoe het mogelijk is dat zoveel sferen elkaar kruisen zonder elkaar te hinderen en te verwarren. Vraag eerst hoe het mogelijk is dat talloze golfkringen elkaar in dezelfde vijver kruisen, dat geluids- en lichtgolven elkaar in dezelfde ruimte snijden, dat ontelbare herinneringen in één hoofd tegelijk opkomen, en ten slotte dat de talloze menselijke levenskringen, die de basis vormen voor hun toekomst, elkaar al op aarde tegenkomen zonder elkaar te schaden en zonder verward te raken. Een hoger niveau van leven en streven wordt bereikt door deze vibraties en herinneringen die vanuit het ondermaanse opstijgen naar het leven erachter.

Wat zijn nu de verschillen tussen de elkaar kruisende bewustzijns-kringen?

Deze verschillen liggen niet in de details. De domeinen staan alleen in verschillende verhoudingen tot elkaar. Daardoor onderscheiden zij zich. Vraag maar weer wat golvende kringen die elkaar tegenkomen, onderscheidt of scheidt: in details niets, maar als geheel zijn ze duidelijk van elkaar te onderscheiden. Toch kun je makkelijk uiterlijke verschillen constateren. Nog makkelijker kunnen kringen of sferen met zelfbewustzijn zichzelf ook innerlijk onderscheiden. Misschien heb je wel eens zo'n brief gekregen die door ruimtegebrek kruiselings in de lengte en in de breedte beschreven was. Hoe hou je beide uit elkaar? Alleen door het verband dat elk van beide in zichzelf heeft. Zo doorkruisen de spirituele handschriften, waarmee de bladzijde van de wereld is beschreven, elkaar. Elk is afzonderlijk te lezen alsof de rest niet bestaat. Geen twee, maar talloze schrijfsels maken een net van verslagen op aarde; de brief is ook maar een gebrekkig beeld van de wereld.

Hoe kan nu het bewustzijn zijn eenheid handhaven in zulke oneindige sferen, hoe kan het de wetten trotseren die er bestaan voor bewustzijns grenzen?¹

1 De ervaring leert volgens de wet van de relatie tussen lichaam en ziel dat het bewustzijn verdwijnt wanneer de levensverrichtingen, waarvan het bewustzijn afhankelijk is, onder een bepaalde drempelwaarde zakken. Naarmate het bewustzijn zich uitbreidt, kan het ook makkelijker onder de drempelwaarde zakken door de begeleidende verzwakking. Zoals het hele bewustzijn zijn drempel heeft die de scheidsmuur vormt tussen slapen en waken van de gehele mens, zo is het ook gesteld met details van het bewustzijn. Daaruit volgt dat in waaktoestand nu eens dit en dan weer dat in het bewustzijn opduikt of ondergaat en al naar gelang de speciale activiteit waarvan het afhankelijk is boven de speciale drempel stijgt of eronder daalt. Vgl. Elemente der Psychophysik, hoofdst. 10, 38, 39 en 42.

Vraag eerst hoe het zijn eenheid in het kleinere lichaam kan bewaren waarvan het grotere domein de voortzetting is. Is je lichaam, zijn je hersens dan een punt? Of bevat het een middelpunt als zetel van de ziel? Nee.¹ Zoals het nu de functie van de ziel is om het beperkte verband van je lichaam in stand te houden, zo zal het in de toekomst haar functie zijn om het grotere verband van het grotere lichaam te realiseren. De goddelijke geest verenigt alle aardse weefsels – of wil je ook God op één plek zoeken? In die andere sfeer zul je een groter gedeelte aan zijn alomtegenwoordigheid verwerven. Als je bang bent dat de golf van je komende leven niet meer tot aan de drempel reikt waar ze hier op aarde bovenuit stijgt, bedenk dan dat die golf niet in een lege wereld vervloeit. Dan zou zij zich namelijk reddeloos in de afgrond storten. Zij stort zich uit in een domein dat zowel Gods eeuwige basis als jouw grondslag vormt. Het creatuur kan alleen leven in verbondenheid met het goddelijke leven.²

1 Vgl. hierover *Elemente der Psychophysik*, hoofdst. 37, en *Atomenlehre*, hoofdst. 26.

2 Om geen paradox te laten bestaan tussen het bovenstaande en het psychofysische beginsel van de ontmoetingsdrempel (waarover je het beste na kan slaan Wundt's *Philos. Stud.* IV, pp. 204 en 211), merk ik het volgende op:

Als de psychofysische levensgolf van de mens (om bij deze beknopte term te blijven) zich zou voortplanten in een wereld die alleen componenten van een andere soort bevatte, dan zou je inderdaad moeten aannemen dat ze bij haar uitbreiding onder de hier in aanmerking komende ontmoetingsdrempel zou komen. Omdat de zee van psychofysische golven op aarde onder haar overige componenten er ook bevat die van dezelfde soort zijn als de levensgolf van de mens – en wel van de meest uiteenlopende hoogte en intensiteit, dus ook golven die al boven de ontmoetingsdrempel komen of hem naderen – en door de bijkomende soortgelijke golven nog des te meer worden opgevoerd, doet het resultaat van bovenstaande beschouwing zich op nog wat grondiger wijze voor. (Noot bij de 3e druk van 1887.)

Zo kan het zwakke winterkoninkje op de rug van een adelaar met gemak over een bergtop vliegen en uiteindelijk kan hij vanaf de rug van de adelaar diens vlucht nog wat overtreffen. Gods kracht draagt zowel de grote adelaar als het kleine vogeltje.¹

Hoe kan de mens na de lichamelijke dood zijn hersenen missen? Ze zijn zo kunstrijk gebouwd, deze dragers van iedere mentale opwelling die, verrijkt door de opwellingen van de geest, steeds in kracht en volheid toenamen! Waren die hersens voor niets geschapen?

Vraag de plant hoe zij zonder de zaadkorrel kan, als die geopend wordt om naar het licht toe te groeien. Vraag die kunstig gebouwde zaadkorrel wat er verder nog in hem opgebouwd is door het uitspruiten van zijn kiem. Was die graankorrel voor niets gecreëerd?

Waar is buiten jou een even kunstig maaksel als je brein te vinden, om hen in het hiernamaals te vervangen, en waar zou er iets te vinden zijn dat ze overtrof? Desalniettemin zal het toekomstige brein het aardse te boven gaan.

Is je complete lichaam niet nu al groter en verhevener dan oog, oor en brein? Is het geheel niet meer waard dan welk deel dan ook? Zo, en onuitsprekelijk veel meer, overtreft de wereld (waarvan de mensheid met zijn conditie, wetenschap, kunst en verkeer slechts een deel is) onze nietige hersenen, het deel van een deel. Wanneer je jezelf tot hoger inzicht wilt verheffen, is de aarde geen bal uit droge aarde, water, lucht. Zij is een groter en machtiger schepsel dan jij, een hemels schepsel met wonderbaarlijker leven en wezen in haar bovenste regionen dan jij in jouw nietige hersens draagt en waarmee je maar een heel klein deeltje bijdraagt tot haar leven. Vergeefs zul je dromen van een leven ná je, als je het leven om je heen niet kunt voorzien.

¹ Vgl. Der Zaunkönig, een sprookje van de gebroeders Grimm (red.)

Wat ziet de anatoom als hij de hersens bekijkt? Een wirwar van witte draden waarvan hij de zin niet kan ontraadselen. En wat ziet het brein in zichzelf? Een wereld van licht, tonen, gedachten, herinneringen, fantasieën, gevoelens van liefde en haat. Zo liggen de verhoudingen tussen dat wat je in de wereld ziet als je er objectief tegenover staat en wat zij in zichzelf ziet. Verlang niet dat in het geheel der wereld het uiterlijke en het innerlijke meer op elkaar lijken dan in jezelf dat maar een gedeelte van de wereld is. Dat het gedeelte van jezelf een deel van deze wereld is, maakt dat je ook in jezelf een deel kunt zien van dat wat de wereld in zichzelf ziet.

Wat doet ons geestelijk lichaam in het hiernamaals ontwaken nadat wij het hier in het aardse domein hebben ingezonden en waarom het nu al een verlengstuk van ons beperkte lichaam vormt?

Omdat het beperkte lichaam inslaapt, ja zelfs vergaat. Dat is niets anders dan een geval van dezelfde algemene regel die voor dit hele aardse leven geldt, een bewijs dat dit een regel is van algemene betekenis. Als twijfelaar wil je je conclusies opbouwen op aardse gegevens. Welnu: concludeer!

De levende kracht van het bewustzijn ontstaat in werkelijkheid nergens opnieuw.¹ Zij gaat nooit verloren, alleen tijdelijk of ruimtelijk kan haar positie, vorm en expansiemethode veranderen.

Net als het lichaam, nu en hier kan zij dalen en morgen en elders

1 Ongetwijfeld staat deze wet, die overeenkomt met de wet van behoud van energie, in enig verband ermee door de fundamentele relatie tussen geest en stof. Dit verband is niet volstrekt duidelijk. Of de wet van het behoud van bewustzijnskracht psychofysisch afgeleid zou kunnen worden uit de thermodynamische wet van behoud van energie blijft, zolang het wezen van de psychofysische werkzaamheid zelf niet is opgehelderd, ongewis. De wet moet dus worden afgeleid uit feiten zoals wij hierboven genoemd hebben. Daardoor wordt de wet toch aannemelijk zonder helemaal exact bewezen te zijn, en is geschikt voor aperçu's van ons vraagstuk.

stijgen; nu of hier kan zij stijgen en dan morgen of elders dalen. Om je ogen te laten ontwaken en om bewust te zien, moet het oor tot rust komen. Om de innerlijke gedachtenwereld op te wekken, moeten de dagelijkse prikkels tot rust komen. Een pijnkje kan het bewustzijn van je ziel al verlammen. Hoe meer het licht van de waarneming zich spreidt, des te zwakker worden de afzonderlijke voorwerpen erdoor verlicht. Hoe helderder het licht op één punt valt, des te meer komen de andere in de schaduw. Op iets reflecteren betekent de rest abstraheren. De dagelijkse helderheid van geest is te danken aan de nachtelijke slaap. Hoe beter je slaapt des te helderder word je 's ochtends wakker. Hoe helderder op de dag des te dieper je nachtelijke slaap.

In werkelijkheid slaap je op aarde een halve slaap die je weer doet ontwaken omdat je lichaam er nog is. In de dood slaap je ten volle en daardoor ontwaak je ten volle omdat het fysieke lichaam is verdwenen. Maar de oude wetmatigheid is nog van kracht en die vraagt om een equivalent van het oude bewustzijn en daarmee om een nieuw lichaam als voortzetting van het oude. Zo zal er ook een nieuw bewustzijn zijn ter vervanging en voortzetting van het oude. Als voortzetting van het oude! Want het principe dat de bejaarde nog tot voertuig maakt van hetzelfde bewustzijn als het kind – waarvan geen atoom meer over is – dat principe zal ook het lichaam in het hiernamaals nog tot voertuig maken van het bewustzijn dat in de bejaarde huisde en waarvan nu geen atoom meer over is. Dat wil zeggen dat elk vervolg eerdere bewustzijnsinhouden in zich draagt en wordt opgebouwd door de voortzetting van het doen en laten van het vroegere bewustzijn. Het is dus een en hetzelfde principe dat het aardse leven van vandaag in morgen doet veranderen en van dit leven naar het andere. En kan er een ander principe bestaan dan het eeuwige principe van het eeuwige leven van de mens?

Vraag daarom niet hoe het mogelijk is dat invloeden die je op aarde hebt uitgeoefend – invloeden die je eigen wezen overtreffen – ook na je dood nog bij jou horen, meer dan andere ook van buitenkomende invloeden. Dat komt doordat jouw invloed van jezelf is uitgegaan. Iedere oorzaak behoudt eeuwig haar eigen gevolgen. In werkelijkheid hebben jouw resultaten nooit jezelf overtroffen. Zij vormden zelfs in deze wereld de onbewuste voortzetting van jouw existentie, wachtend op het ontwaken tot nieuw bewustzijn.

Wat leeft kan niet sterven, wat niet leeft kan niet geboren worden. Wat leeft ontwikkelt zich. Het bewustzijn waarmee het kind ontwaakt, is een deel van het oneindige pre-existente universele goddelijke bewustzijn dat zich een middelpunt vormt in de nieuwe ziel. We kunnen een beetje de levende bewustzijnskracht volgen langs de wegen en wisselingen van de vitale lichaamsenergie. Ben je bang dat het menselijke bewustzijn, omdat het geboren is uit het universele, weer daarin terug zal keren? Kijk dan naar een boom. Het heeft jaren lang geduurd voor de twijgen uit de boom ontsproten. Nadat ze tevoorschijn zijn gekomen, keren ze niet terug in de stam. Hoe kan een boom groeien en zich ontwikkelen als dit gebeurt? Zo zal ook de levensboom van de wereld groeien en zich ontvouwen.

Het sterke argument in deze wereld voor het eeuwige vloeit voort uit redenen die wij niet kennen en ook niet vanuit veronderstellingen. Het komt uit onze kennis die we toepassen op de grotere en hogere feiten van het hiernamaals. Daardoor wordt het vertrouwen, een praktische eis die met hogere gezichtspunten verband houdt, van onderen af gesterkt en in vitaal verband gebracht met het leven. Als je geen geloof nodig hebt, waarom het dan versterken? Hoe kan het gebruikt worden als het niet ondersteund wordt?¹

1 [Vgl. over de psychofysische drempelwaarde en het daarmee verbonden golfdiagram, zie William James, *De onsterfelijkheid van het bewustzijn*, Amsterdam 2013, p. 53 e.v.

Hoofdstuk 10

DE ZIEL VAN DE MENS DOORDRINGT ZIJN HELE LICHAAM. Wanneer de ziel het lichaam verlaat, blijft het stoffelijk overschot over en het licht van haar bewustzijn schijnt nu eens hier, dan weer daar.¹ We zien het heen-en-weer trekken in het aardse lichaam, nu eens lichtgevend aan het oor, dan weer aan het oog, nu eens inwaartse dan weer buitenwaartse waarneming. Bij de dood verlaat de ziel het lichaam als iemand die zijn vergane huis verlaat en aan een nieuwe tocht begint. De dood vormt voor het leven de grens tussen een beperkt en een oneindig veel groter toneel. Ons bewustzijn kan niet overal tegelijk aanwezig zijn. Ook in het hiernamaals is het bewustzijn op verschillende plaatsen na elkaar. Het spirituele speelveld is alleen veel groter, de lichtsterkte krachtiger, de wegen zijn vrijer en de uitzichtpunten zijn hoger en kunnen de aardse vlakten en dalen overzien. Soms vangen we er een glimp van op als het licht van ons plaatselijke bewustzijn even oplost in het non-lokale bewust-

1 Wetenschappelijk zou je kunnen zeggen:

Bewustzijn is overal. Het is alert wanneer en waar de onderliggende lichaamsactiviteit, de zg. psychofysische activiteit, die graad van sterkte overschrijdt die we de 'drempel' noemen (vgl. de voetnoot op p. 50). Met deze stelling kan het bewustzijn volgens een ruimte- en tijdas bepaald worden. Het hoogste punt van de golf van onze psychofysische activiteit beweegt zich als het ware van de ene plaats naar de andere waardoor het licht van het bewustzijn van plaats verandert. Tijdens dit leven fluctueert het heen en weer binnen een beperkt deel van ons lichaam. Gedurende de slaap daalt het onder de drempel. In wakkere toestand stijgt hij er weer bovenuit. (Vgl. *Elemente der Psychophysik* II Hfdst. 40-41).
REDACTIE: Vgl. voor het diagram en een uitleg: W. James, Amsterdam 2013, p. 57.

zijn en terugkeert met noties van wat zich in verre oorden afspeelt en in verre tijden geschiedt.¹ De lengte van de toekomst is gebaseerd op de breedte van het heden. Plotseling zien we een kier licht in de deur tussen tijd en eeuwigheid. Een opening die anders altijd gesloten is en snel weer sluit. De deur zal in het uur van de dood geheel opengaan om nooit weer te worden gesloten. Het helpt niet om van te voren door de kier proberen te gluren. Deze uitzonderlijke bewustzijnsverruiming is een uitwerking van een hogere wetmatigheid die zowel voor de aarde als voor het hiernamaals geldt.

Het komt voor dat het aardse lichaam naar de ene richting diep genoeg inslaapt om in een andere, over zijn grenzen heen, op wonderlijke wijze te ontwaken. Dit gebeurt niet zo volledig en diep dat het nooit meer ontwaakt. Of in de ziel wordt iets zo sterk geprikkeld dat het op het stoffelijk lichaam een boven de drempel uitkomende werking uitoefent over een anders onbereikbare afstand. Daarmee beginnen de wonderen van helderziendheid, voorgevoelens en voorspellende dromen. Pure verzinsels als bewustzijn en hiernamaals verzinsels zijn; zo niet, dan zijn het signalen van het hogere bestaan en voortekens van het *au-delà*. Iets wat een signaal afgeeft, heeft ook een eigen bestaan. Wat voortekenen heeft, is komende.

Er zijn geen tekens in ons dagelijks bestaan. Onze aardse opdracht ligt in het hier en nu, niet in het straks en daar. Een te vroeg geplukte bloesem komt niet tot bloei.

1 William James gebruikte de term *mother-sea*. Dit kan vertaald worden met *non-lokaal bewustzijn*. Het begrip *non-lokaliteit* komt uit de kwantumfysica en is het vermogen van het bewustzijn om te expanderen buiten de directe omgeving. Vgl. zijn Voorwoord bij de tweede druk in James 2013, p. 13-15.

Uit BDE-onderzoek blijkt dat het beeldend bewustzijn soms doorwerkt bij de zg. hersendood. Dit zou dus kunnen impliceren dat er een bewustzijn buiten het brein bestaat. Waar zouden deze beelden anders vandaan komen? (red.).

Je kunt het vertrouwen in het hiernamaals ondersteunen door de signalen die soms tot de aarde dóórdringen. Je kunt het daar niet op baseren. Gezond geloofsvertrouwen berust op grondslagen en vindt zijn bekroning in de hoogste inzichten van het gezonde leven. Het hangt samen met onze gezondheid en komt voort uit onze hoogste gezichtspunten.

Misschien denk je dat de lichtende gestalte waarin een overledene in je herinnering opstijgt een projectie is van je inwendig licht. Nee, hij is het zelf in zijn geestelijke gedaante die bewust op je afkomt en bij je binnenkomt. De vroegere gestalte is nog het gewaad van zijn ziel, ongehinderd door het afgelegde lichaam, nu doortzichtig, licht en ontdaan van zijn dagelijkse beslommeringen. Nu hier, dan daar verschijnend en gehoorgevend aan een roep of uit eigener beweging waardoor jij dan gedwongen wordt om aan de dode te denken. De zielsverschijningen worden steeds zo licht voor gesteld, zonder lichaam en los van ruimtelijke beperkingen en – hoewel het juiste niet bedoelend – is het toch wel goed getroffen.

Je hebt wel eens over geestverschijningen horen spreken. De medici noemen dat waanbeelden, hallucinaties. Dat zijn het ook voor de levenden maar tegelijkertijd zijn het werkelijke verschijningen van de zogenaamde doden. Wanneer de tamelijk vage beelden van onze herinnering werkelijk zijn, dan geldt dat nog meer voor de gestalten die duidelijker voor ons opdoemen. Dus waarom nog twisten of ze werkelijk of onwerkelijk zijn, wanneer ze zowel het een als het ander zijn?

Waarom zou je bang zijn voor geestverschijningen als je niet bang bent voor de opkomende beelden uit je herinnering die immers ook voor je geestesoog verschijnen?

Toch is die angst niet geheel zinloos. Naast geesten die je zelf oproept of die zelf je gemoed zacht en vredig binnentreden en je helpen op je levensweg, zijn er ongenode gasten die je overmeesteren

met overweldigende kracht en het weefsel van je gemoed eerder verwarren dan vooruit helpen. Dolende wezens hangend tussen hemel en aarde. Zó moeten doden niet met levenden omgaan. Je schrikt je halfdood als je doden bijna zo duidelijk ziet, zo van dichtbij, zo objectief als de doden elkáár zien. Vandaar de huivering bij het zo verschijnen van een dode. Het is ook een terugval van de doden uit het rijk boven de dood in het rijk onder de dood. Vandaar het gezegde – of zou het meer zijn dan dat? – dat spokende geesten niet geheel zijn verlost en nog met een ketting zijn gekluisterd aan de aarde. Roep, om die rampzaligen te verdrijven, een betere en sterkere geest te hulp; de beste en sterkste is de Geest boven alle geesten. Wat kan er nog gebeuren onder het toezien oog van de Allerhoogste? Hierin is het gezegde juist. Bij het aanroepen van God wijkt elke boze geest. Intussen dreigt in het domein van de geestesziekte het geloof zelf in bijgeloof te ontaarden. Het eenvoudigste middel om je te beschermen tegen spookgestalten is er niet in te geloven; doe je dat wel, dan kom je ze al halverwege tegemoet.

Ik zei: Zoals de doden elkaar zien.¹ Want diezelfde geestverschijning, die niet past in de profane orde, is alleen maar een vooruitlopen op de volgende orde. Licht, vol, helder en onpartijdig zullen de bewoners van het hiernamaals aan elkaar verschijnen in gestalten waarvan wij een vaag beeld hebben in ons geheugen doordat zij diffunderen met hun complete wezen. Het is een zwakke echo van hun wezen dat ons bereikt door onze herinnering aan hen. Zowel hier als daar is het nodig om te focussen op de verschijning, wil de manifestatie kunnen plaatsvinden.

Je kunt je nog afvragen hoe het mogelijk is dat essenties die zo geheel vermengd en verenigd zijn toch zo objectief en scherp omlind voor elkaar verschijnen.

1 Verwijzing naar de vorige bladzijde (vert.).

GUSTAV FECHNER

Vraag dan eerst hoe het kan dat datgene wat als verschijning van een levend mens tot u dóórdringt en bij de herinnering aan een dode uw hersenen doordringt – en ander materiaal heb je niet in je ziel om op te steunen – bij het aanschouwen toch objectief verschijnt of bij de herinnering nog scherp omlijnd opduikt? De niet langer exacte indruk van het oorspronkelijke beeld, die onder het mentale beeld ligt, spiegelt je toch nog de begrensde gestalte voor. Vanuit het aardse niveau kun je niet weten waarom dit zo is. Hoe zou je het dan kunnen weten van het hiernamaals?

Dus herhaal ik, bouw geen conclusies op onbekende aardse oorzaken of op veronderstellingen. Bouw op bekende aardse feiten en concludeer van daaruit tot de grotere en hogere feiten van het hiernamaals. Eén enkele conclusie kan onjuist zijn, ook de conclusie die wij zo net getrokken hebben. Blijf dus niet vastzitten aan een losstaand feit; de overeenstemming tussen alle conclusies in de richting van dat wat we vóór en boven alle conclusies moeten verlangen zal de beste steunpilaar zijn onder ons geloof en de beste leiding op onze weg naar boven.

Zou je meteen op de juiste manier het geloof van boven af opvatten dan zal de hele weg van het geloof naar beneden, die wij door ons betoog al stijgend beklommen hebben, makkelijk voor je zijn.

Hoofdstuk 11

HOE MAKKELIJK ZOU ALLES ZIJN voor het geloof als het woord, waar sinds mensenheugenis mee wordt gespeeld, dat hij in God leeft, zich beweegt en is¹, tot leven komt. Dan is het geloof in Gods leven identiek met het geloof in zijn eigen eeuwig leven. Het inzicht breekt door dat zijn eigen eeuwige leven deel uitmaakt van het eeuwige leven van God zelf. In de verhevenheid van zijn toekomstig leven, dat uitsteekt boven zijn huidige levensfase, ziet hij enkel de verhevener structuur die hij reeds sluimerend in zich draagt. Hij ziet in zijn eigen leven een voorbeeld van het hogere leven en in de samenhang het geheel waarvan hij een deel vormt.

Het innerlijke beeld² vervaagt, de herinnering vervliegt. Aardse voorstellingen van God vervagen, een hogere herinnering in God stijgt op. Zoals de herinneringen in je hoofd, zo verkeren de geesten in het hiernamaals in het goddelijk hoofd. Dat is één stapje hoger op dezelfde trap die in God omhoog voert en aarde en hemel als de alfa en de omega omvat.

1 Handelingen 17:28. Liefdevolle aandacht van de menselijke wil aan het doen van de wil van het heilige is het meest uitgelezen geschenk dat de mens aan het heilige kan geven. Deze heiliging van de wil van het schepsel is het enige geschenk van waarde dat de mens de Schepper geven kan.

In God leeft de mens, beweegt hij zich en is hij:

De mens heeft alleen de keuze om zich te schikken naar Zijn wil. Zulke beslissingen vormen de realiteit van de ware theolatrie die zoveel voldoening schenkt aan de Schepper-Vader wiens natuur door liefde wordt geregeerd. (red.)

2 ANSCHAUUNG: intuitionem, van intuitio (overdenking, intuïtie, van intuēri (zijn blik richten op, beschouwen, waarnemen (red.).

GUSTAV FECHNER

Het is geen weg naar God, maar in God. Hoe leeg is God als het woord geen levende betekenis heeft? Hoe rijk is hij als we de volle betekenis van 'God is de weg' begrijpen?

Weet je dan hoe de aanschouwing van je voortgezette spirituele leven er in jouw geest uit zal zien? Je weet alleen dat dit hiernamaals werkelijk bestaat en in een spirit kan het kracht krijgen. Dus kun je ook makkelijk zonder te weten hoe het kan in de werkelijkheid geloven van een hiernamaals van jouw hele geest in een hogere geest. Je hoeft alleen maar te geloven dat er een hogere geest bestaat waarvan jij deelgenoot bent.

Nogmaals: hoe makkelijk zou alles zijn voor het geloof als de mens er aan kon wennen een waarheid te zien in het woord dat God in alles leeft, beweegt en is. Dan is het geen dode maar een door God levende wereld van waaruit de mens zijn toekomstig lichaam opbouwt om daarmee een nieuwe woonplaats in Gods huis in te bouwen. Wanneer zal dit levendmakend geloof levend worden?

Wie het levend maakt, zal zelf vitaal worden.

Hoofdstuk 12

JE VRAAGT naar het of. Ik antwoord met het hoe. Het geloof houdt ons verre van de vraag van het of. Het behoedt ons ervoor. Vraag je ernaar dan is het enige mogelijke antwoord daarop door het hoe. Zolang het hoe niet vaststaat, zal het of blijven komen en gaan.

Hier staat de boom, menig blad daarvan moge vallen maar zijn grond en wortels zijn sterk en goed. Hij zal steeds nieuwe takken vormen, steeds zullen er nieuwe bladeren blijven vallen. De boom zelf zal niet meer vallen, hij stáát. Hij zal bloesems van schoonheid vormen, en in plaats van wortelend in vertrouwen zal hij de vruchten van vertrouwen dragen.

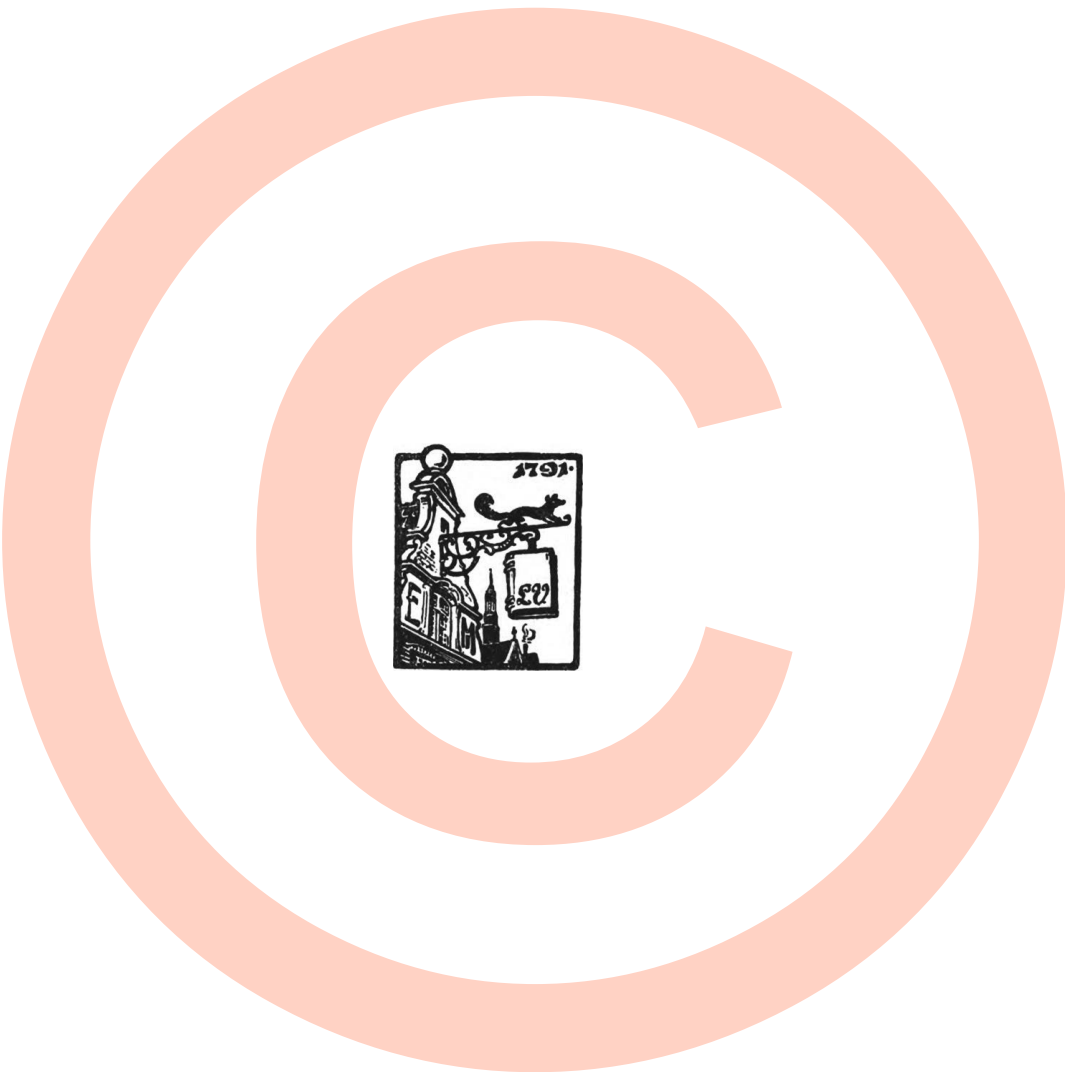
Naschrift

DE AANLEIDING tot de hier uitgewerkte gedachte dat de geesten der overledenen als individuen voortbestaan in de levenden was een gesprek met mijn toen in Leipzig en nu in Halle wonende vriend professor Joh. Billroth. Deze gedachte knoopte aan bij mijn eigen ideeën en riep nieuwe voorstellingen op. In dit boekje is de gedachte uitgewerkt. Het was onvermijdelijk dat dit verder tot de idee van een hoger spiritueel leven in God uitgegroeide.

De man die de aanleiding tot deze gedachtengang gegeven heeft, is inmiddels een andere richting ingeslagen, überhaupt in de godsdienstfilosofie en met name in zijn onsterfelijkheidsleer. Deze verschilt aanmerkelijk van mijn opvatting en sluit meer aan bij het kerkelijke dogma dan aan onze grondgedachte waarvan hij de schepper is. Ik durf hem geen vertegenwoordiger van deze opvatting meer te noemen. De opinies van deze filosoof over dit onderwerp zijn uitgewerkt in een werk dat binnenkort verschijnt.¹

Geschreven te Gastein in augustus 1835

¹ Vlg. bladzijde 21 van dit boekje (red.)

LITERATUUR

- Lofrede op de hedendaagsche genees- en natuurkunde, naar het Hoogduits van Dr. Mises, schrijver van *De colera verdedigd*, Te Amsterdam, bij Hendrik Frijlink 1834
- F. A. Hartsen, *Geloof en weten volgens Fechner*, Joh. Noman & zoon, Zalt-Bommel 1866
- H. IJ. Groenewegen, *Fechner*, in *De Gids* jaargang 86, P. N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1922
- S. M. Noach, *Het Lied van Schijn en Weezen en Fechner's 'Tagesansicht'*, in *De Nieuwe Taalgids* jaargang 27, J. B. Wolters, Groningen/Den Haag/Batavia 1932
- G. T. Fechner and psychology, *International Gustav Theodor Fechner Symposium*, Passavia Universitätsverlag, Passau 1987
- B. Oelze, *Gustav Theodor Fechner, Seele und Beselung*, Waxmann-Verlag, Münster 1989
- Helmut E. Adler: *Gustav Theodor Fechner, A German Gelehrter*, in *Portraits of pioneers in psychology II*, American Psychological Association Washington D.C. 1996

Theo Fechner

‘EEN VOGEL VLIEGT UIT ZIJN KOOI OM DE WERELD VAN BOVENAF TE BEKIJKEN. Een vogel die vrij wil zijn, moet zich inspannen om vogelvrij te zijn. Niemand bemoeit zich met hem en hij loopt het risico om neergeschoten te worden. Beneden in zijn kooi zou hij veilig zijn geweest. Het enige risico dat hij liep was dan dat hij door de andere vogels overzongen of overschreeuwd zou worden, zoals dat gaat bij vogels. Maar dan had hij wel tot hun kringetje behoord’.¹

In dit geestige beeld tekent een van de meest zelfstandige en oorspronkelijke denkers, Gustav Theodor (Theo) Fechner, zichzelf en zijn levenswerk, zijn relatie tot de academische wereld, het doel van zijn arbeid en wat hij bereikt heeft.

In 1822 publiceerde hij het geschrift waarmee zijn levenstaak begon. Zestig jaar later, bijna tachtig jaar oud, kijkt hij terug op zijn veelzijdige arbeid. Hij schetst voor de laatste keer de levensvisie waarin al zijn weten, denken en vertrouwen zich heeft samengevoegd en waarvoor hij met diepe, geestdriftige overtuiging rusteloos gewerkt en gestreden heeft. Moedig en beslist stelt hij zijn levensbeschouwelijke visie als een *Tagesansicht* tegenover de heersende *Nachtansicht*. Zestig jaar noeste arbeid heeft zijn overtuigingen versterkt, zijn inzichten verdiept, niet gewijzigd en de wonderbaarlijke kracht en helderheid van zijn rijke geest ongerept gelaten. Hij is nog steeds dezelfde stoutmoedige denker die voor geen enkele consequentie van zijn grondgedachten terugdeinst. Hij blijft dezelfde geleerde

1 G. Th. Fechner, *Die Tagesansicht gegenüber die Nachtansicht*², Breitkopf & Härtel, Leipzig 1879, p. 38.

UILENOGEN VAN DE NACHTFILOSOFIE

die op allerlei gebied nieuwe wegen vond en nieuwe waarheden zocht als vast fundament voor zijn denkstelsel. Hij blijft de scherpzinnige criticus die met een vlugge degenstoot onmiddellijk het zwakke punt van zijn tegenstanders treft, en de geestige schrijver die aan elke stoot gratie en glans verleent, en innig gelovige wiens overtuigingen geadeld zijn door religie. Hij heeft de grote problemen van God en de wereld, van de mens en het leven, van de ziel en de eeuwigheid voor zijn dagblik steeds helderder en zonniger zien worden. Hij wil nog eenmaal het inzicht naar voren brengen dat de gezaghebbende filosofie en theologie de zoekende ziel in het schemerdonker laten staan. Hij weet dat zijn arbeid tot nu toe vergeefs is geweest, dat de uilenogen der nachtfilosofie voor het licht dat hem was opgegaan nog dichtgeknepen bleven.¹ Zijn hoop is niet verwezenlijkt en zijn vertrouwen beschaamd. In zijn scherts over de vogelvrije vogel klinkt, meer nog dan een klacht, een aanklacht door. Toch is er geen verbittering, even wordt de pijn van de teleurstelling voelbaar. Hij kijkt naar de brede reeks van zijn talloze geschriften, voortgekomen uit waarheidsdrang en dienstbaar aan het levensdoel, en verzucht: 'arme boeken, door de materialisten aan de ene kant en door de idealisten aan de andere gehavend. Door de natuurkundigen hoofdschuddend en voorgoed aan de kant geschoven en antiquarisch voor een prikje te koop, – hebt gij nog niet genoeg geleden?'² Maar zijn sterke zelfgevoel laat hem niet los. Hij voelt dat hem de titanische taak was opgelegd om een geweldig rotsblok uit de weg te ruimen zodat de zon de donkere plek vruchtbaar kan

1 Vgl. Giovanni Papini in *Het avondrood der filosofen*, Amsterdam 2004, p. 45:

Ik weet zeker dat er ondanks het smalende zwijgen der verheven wijsgeren en poseurs van de hoogdravende wetenschap, onbekende jonge vrienden zijn die onder mijn zweepslagen en dolkstoten de vrolijke pagina's en paden zullen vinden.

2 Fechner, *Tagesansicht*², p. 29.

MISKENNING

maken. Hij heeft het met al zijn krachten van alle kanten aangepakt. Maar het is te zwaar en te diep in de bodem verzonken. Steeds weer valt het uit zijn tillende handen. Er wordt onverschillig toegekeken en zij die bovenop de dode steen zitten, lachen hem uit. Een enkeling moedigt hem aan maar niemand helpt. Nu is hij oud en weet, al geeft hij nog een laatste ruk, dat hij het werk niet alleen aan kan. Hij moet wachten tot er nieuwe krachten komen. Geen nood, zij zullen komen en het makkelijker hebben dan hij. Want de steen vergaat vanzelf en brokkelt al af. De toekomst hoeft alleen de brokstukken op te ruimen.¹

Ontgoocheling verbittert hen die in hun werk alleen zichzelf liefhebben. Wie met oprechte liefde waarheid zoekt en haar met warme overtuiging dient, staat boven het oordeel der mensen. Toen de ontvangst van zijn eerste grote werken hem al de zekerheid had gegeven dat de academische wereld alleen aan bepaalde onderdelen van zijn werk aandacht schonk en achteloos voorbijging aan het grote bouwwerk van zijn denken kon hij de miskennis relativeren.²

Kom op, ik mag mij niet beklagen. Een Weense politiecommissaris, een Duitse immigrant in Amerika en een West-Indische koopman die naar Parijs trok hebben zich onvoorwaardelijk achter mijn theorie geschaard. Wat een vooruitzichten voor een nieuwe wereldvisie dat haar grondgedachte over de zeeën drijft en in de verste landen weerklinkt! Wat een aanfluiting voor filosofen en theologen dat politiebeamten, immigranten en kooplui hun hierin vóór zijn!³

1 Fechner, *Tagesansicht*², p. 64.

2 W. James was een van academici die zijn werk van belang vond. Vgl. *Human Immortality*, 1898 en *A Pluralistic Universe*, LECTURE IV Concerning Fechner, 1909. James, Fechner en Wundt worden beschouwd als de grondleggers van de experimentele psychologie.

3 Fechner, *Über die Seelenfrage*², p. 150.

GRONDSLAGEN VAN DE PSYCHOFYSICA

Ach, je kunt de appels nu eenmaal niet rijp maken door aan de boom te schudden. Ik schud om te zien of er al iets rijp is. Wat ik onderwijs is eigenlijk niets nieuws. Ik ben in mijn denken uitgekomen bij het meest oorspronkelijke en natuurlijke geloof, een geloof waarmee de wereld om zo te zeggen geboren is, maar dat pas in de volwassen mensheid zelf volwassen zal zijn. Uit de natuurlijke aard, schijnbaar zonder grond ontstaan, maar daarom juist zo zeker 'geopenbaard' als een geloof maar zijn kan, is dit geloof slechts ondergegaan om te zijner tijd verhelderd te herrijzen, wanneer de mens na lange geestesarbeid zich bewust zal zijn geworden van zijn bronnen, inhoud en gevolgen. En dan zal het voortleven volgens een filosofie en theologie die met hem vernieuwd zullen opstaan.¹

In de kalme zekerheid dat zijn tijd eenmaal moest komen is hij op 87-jarige leeftijd heengegaan. Hij liet uiteindelijk 506 gedrukte pagina's van een nieuw boek onvoltooid achter.²

Kort voor zijn dood had hij nog met rustige glimlach verzekerd, toen hij neerschreef dat ook zijn laatste boek, *Die Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht*, door filosofische en theologische recensenten 'möglichst bemäkelt, bemängelt und damit abgetan worden ist', dat de *Tagesansicht* zelf met hem niet sterven zou, maar leven en groeien 'bis sie zur Ansicht des Tages wird'.³

En nu? Wij leven snel, ook in de filosofie en de theologie. Spinoza moest meer dan een eeuw wachten eer de filosofen, en bijna twee eeuwen voordat de theologen, ondanks Schleiermachers voorbeeld,

1 Fechner, *Über die Seelenfrage*², p. 148 e.v.; *Tagesansicht* p. 11.

2 Fechner, *Kollektivmaßlehre*, in opdracht van het Königlich Sächsischen Gesellschaft Der Wissenschaften postuum uitgegeven door dr. Gottl. Friedr. Lipps bij Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig 1897.

3 Prof. J. E. Kuntze, *Gustav Theodor Fechner, ein deutsches Gelehrtenleben*, p. 304 e.v.

WILHELM WUNDT

hem de ereplaats gaven die hem toekwam. De theologie kwam er zoals wel vaker achteraan. Dat heeft ook Kant ondervonden. De kritische wijsbegeerte heeft zijn vurigste verdediger, Paulus van Hemert, zelfs een theologisch professoraat gekost. Daar staat tegenover dat Leibniz zich al bij de 18^e eeuwse *Aufklärung* in een vrij grote populariteit mocht verheugen. Hegel werd samen met zijn felste tegenstander Schopenhauer even hartstochtelijk bewonderd als afgewezen. Niets is onberekenbaarder dan succes. Tijdelijke bijval of afwijzing zegt weinig over de al of niet blijvende waarde.

Goedbeschouwd heeft Fechner zich niet eens over langdurige miskenning te beklagen. Twintig jaar na zijn dood schrijft de filosoof en Kant-biograaf Friedrich Paulsen († 1908): 'Alles wijst erop dat Fechners tijd nu is gekomen'. Hij vergelijkt hem met kleine sterren aan de hemel die plotseling oplichten. Zijn licht blijkt krachtiger dan dat van zijn tijdgenoot en vriend de filosoof en logicus Hermann Lotze. 'Fechner zal, onder de filosofen die de wereldbeschouwing van de 20ste eeuw beheersen, de eerste plaats innemen. Zijn naam is een beginsel geworden dat de filosofie van de nieuwe eeuw de weg wijst.'¹ Duidelijker kan het niet.

Het is opvallend met hoeveel liefde en respect de filosoof Wundt († 1920) regelmatig over Fechner schreef.² Als psycholoog heeft hij Fechners werk uitgewerkt. Hij vond zijn visie vermetel en beschouwde zijn werk eerder als *philosophische Dichtungen* dan als wetenschappelijke filosofie. Hiermee miskende hij het toch elders erkende streven van Fechner om *seine Philosophie zur exacten Wissenschaft*

1 F. Paulsen in de inleiding bij zijn uitgave van Fechner's *Über die Seelenfrage*, p. ix.

2 W. Wundt, *Gustav Theodor Fechner, Rede zur Feier seines hundertjährigen Geburtstages*, Leipzig 1901; W. Wundt, *Zur Erinnerung an G. Th. Fechner* (Philos. Studien IV, p. 471; vgl. Kuntze e.a. o.s. 351).

zu erheben. Wundts eigen nogal vage metafysica is juist in haar enkele vaste lijnen nauw aan die van Fechner verwant. Volgens hem heeft de filosofische Dichtung in de ontwikkeling van de filosofie een te rechte plaats. Fechners filosofie neemt in de reeks verwante stelsels een historisch rechtmatige en belangrijker plaats in dan haar gewoonlijk wordt toegekend.¹ Terecht ziet dan ook Rudolf Otto in de renaissance van Fechner een van de belangrijkste verschijnselen van de wetenschappelijke wijsbegeerte van onze tijd.²

De Groningse filosoof en psycholoog Gerard Heymans heeft in zijn even helder geschreven als doordachte *Einführung in die Metaphysik* een leerstelsel voorgedragen dat als een bevestiging van de hoofdgedachten van Fechner kan worden beschouwd. Zijn methode is anders, zijn wetenschappelijke zelfbeperking strenger, maar in de uitkomst is de overeenstemming treffend. Op een enkel punt kan men Fechner, met name over de betekenis zijn *Atomen-lehre* voor de filosofie, met Heymans corrigeren. Fechner, wiens geniale scheppingskracht en stoutmoedige fantasie zijn wijsbegeerte vaak de vorm gaf van een gedicht van gedachten, heeft zijn bijzondere bekooring. Bovendien zou bij kritisch onderzoek, waar hij recht op heeft, kunnen blijken dat ook zijn weloverwogen, vaste en methodische gedachtengang zijn relatieve recht heeft. Hij heeft zijn laatste en hoogste ideeën niet alleen in het koele licht van wetenschappelijke stellingen geplaatst, maar ook met de warme gloed van zijn religieus vertrouwen doorstraald. Dat geeft hem een eigen betekenis en een buitengewoon belang voor onze tijd die meer dan ooit behoefte heeft aan herstel van het organisch verband tussen weten-

1 W. Wundt, *Rede*, 1901 p. 58, vgl. 44, 85.

2 R. Otto, *Naturalistische und religiöse Weltansicht* 2e druk, Tübingen 1909 p. 264; vgl. het essay over Fechner van W. Bölsche in *Hinter der Weltadt*, Jena/Leipzig 1920, p. 259.

schap, filosofie en religie. Wanneer Heymans nu al durft hopen op een tijd waarin de hoofdgedachte van Fechners filosofie zich heeft losgemaakt van de kwalificatie van een min of meer aannemelijke hypothese en aanvaard wordt als een goed gefundeerde theorie¹, dan bevat die uitspraak een belofte voor Fechner in de nabije toekomst.²

De in Gotha werkzame Gymnasialprofessor in de filosofie Kurd Laßwitz († 1910) benadrukte Fechners actualiteit en urgentie door met een verdienstelijke monografie de verwaarloosde denker een plaats te geven in de bekende reeks *Klassiker der Philosophie*.³

‘Wij hebben voor ons denken en geloven een gids nodig die opgeleid is in de experimentele en exacte mathematische natuurwetenschap en de nieuwere methoden van onderzoek kent. Iemand die als filosoof de eeuwige drang voelt om door te dringen in de grote wereldraadselen en in staat is om met het fijne gevoel van de kunstenaar en de warme overtuiging van het religieuze gemoed ons ethisch en esthetisch idealisme weet te voeden. Iemand die ons geestesleven weer kan verheffen tot de zuivere, stralende hoogte van het leven in God.’

1 G. Heymans, *Einführung in die Metaphysik*², Johann Ambrosius Barth, Leipzig 1911, p. 321-335.

In *De geest in getal; Begrijpen van de psychologie* (Amsterdam 1988) noemt Douwe Draaisma Heymans en Fechner als grondleggers van de wetenschappelijke of experimentele psychologie.

Vgl. Pieter Hoexum, *Heymans filosofie en psychologie van de kunst* en P. J. van Strien, *De Groninger school van Gerard Heymans in Zeer kundige professoren; Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996*, Hilversum 1997, pp. 221-242.

2 Boeiend in dit verband is de heftige polemiek tussen Heymans en Joh. Bolland; vgl. Willem Otterspeer, *Bolland en biografie*, Amsterdam 1995, pp. 371 e.v., 530.

3 F. Frommann (E. Hauff), Stuttgart 1896.

Laßwitz heeft gelijk. Gustav Fechner was zo iemand. Zijn wereldbeschouwing en bijna al zijn werken, hoe de wetenschappelijke kritiek ook over hun blijvende waarde zal oordelen, zijn de vrucht van de uiterst zeldzame combinatie van verschillende geestesgaven. De tijd dat hij over het hoofd werd gezien is voorbij. Het is onmiskenbaar, er wordt naar hem geluisterd en men begint te begrijpen wat hij te zeggen heeft. Fechners levenswerk begint voor ons te leven.

Wie zullen het meest ontvankelijk zijn voor de waarheid die in zijn denken schuilt? De hoger opgeleiden met filosofische belangstelling die begrijpen dat de filosofische hoofdvragen over algemene menselijke problemen gaan? De vakgeleerden die zijn betekenis als grondlegger van de experimentele psychologie hebben erkend maar, op een enkeling na, de denker die hen de uilenogen der nachtfilosofie verweet¹, nu op hun beurt zonder kritisch onderzoek uit het domein van de wetenschappelijke filosofie hebben gebannen?

1 Het is onjuist om voor te stellen dat Fechner met zijn 'Nachtsicht' alleen het materialisme bedoelde en bestreed. Integendeel, hij verwijt de gehele filosofie en theologie een nachtblik die alles verduistert. Dit geldt voor het criticisme van Kant net zo goed als voor Hegels idealisme en Schopenhauers pessimisme. Het geldt niet minder voor de evolutieer, Lotze's monadenfilosofie en de verschillende speculatief-theologische stelsels. Het materialisme was voor hem alleen een zeer grove en gebrekkige vorm van nachtfilosofie. Fechners metafysica is een synthese van waarheidsmomenten die hij bij de nachtfilosofen van allerlei soort heeft erkend, zelfs bij de materialisten. Het is een misverstand dat Fechner zijn wereldvisie eigenlijk heeft geschapen als een soort filosofische en religieuze vertroosting in de jaren van zijn blindheid. De grondgedachten zijn al in de literaire werken uit zijn eerste periode te vinden. Het opmerkelijke is juist de eenheid en stabiliteit van zijn denken door alle perioden van zijn leven heen.

DAGBLIK

Of de theologen die, alweer achteraan¹, nog niet hebben ontdekt dat hier zowel de godsdienstpsychologie als de godsdienstfilosofie voor nieuwe en diepe gedachten wordt geplaatst waarmee ze rekening moeten houden om niet eeuwig in hetzelfde kringetje van oude strijdvragen te blijven ronddraaien? Of de denkende spirituele zoeker die naar een nieuwe synthese tussen wetenschap, filosofie en religieuze ervaring zoekt en om zich te verdiepen naar een meer heldere inhoud en betere samenhang van zijn reflecties en overtuigingen vraagt dan hem op de markt van welzijn & geluk worden aangeboden?

Fechner heeft zich tot allen gericht. Hij heeft niet alleen voor de studeerkamer geschreven. Hij wil dat allen God en de wereld en het leven met de ogen van zijn dagblik leren zien. Als hij als wetenschapper over de resultaten van zijn onderzoeken spreekt kan hij breedvoerig en vermoeiend zijn. Wanneer hij zijn wereldbeschouwing bepleit, schrijft hij over de moeilijkste vragen met verrassende eenvoud en helderheid. Zijn speelse denkvermogen en verbijsterende verbeeldingskracht legt hij niet aan banden. Hij verbaast zijn lezers niet door de duistere verhevenheid van filosofische termen en gegoochel met abstracte begrippen. Met de elasticiteit van zijn beeldend denken verlevendigt hij elke gedachte. Hij kruidt zijn betogen met verfrissende humor. Zijn taal is als geslepen kristal, stralend helder, kantig en puntig, vol geestige glans en kleur.

Hij zou succesvol kunnen zijn nu de publieke belangstelling voor spiritualiteit en filosofie almaar groeit.

De vraag die dan opkomt is hoe deze populariteit zich met serieuze studie en verdieping verhoudt.

1 Een uitzondering was de liberale theoloog en godsdienstfilosoof Otto Pfliederer († 1908).

HET BELANGRIJKE IS EVEN MOEILIK ALS ZELDZAAM

Degelijke filosofische kennis, helder inzicht in de grote levensvragen en een bezonnen oordeel over het werk van grote denkers is een omvangrijk en moeilijk te verwerven geestesbezit. Als een waar-schuwing heeft Spinoza zijn *Ethica* besloten met de waarheid: *omnia praeclara tam difficilia quam rara*. Zonder serieuze mentale inspanning valt hier niets anders te bereiken dan wat zelfgenoegzaam dwepen met een naam of filosofische richting.¹

Fechner heeft twee eigenschappen die hem voor een al te grote populariteit behoeden. Ten eerste is hij er te eenvoudig voor. Filosofische vaagtaal heeft voor velen een bijzondere bekooring. Het geeft aan de filosoof het gezag van het verhevene en de diepzinnigheid. Het geeft aan zijn bewonderaars de zelfvoldoening dat zij in die hoge sferen leven en de diepte wel ongeveer hebben gepeild. Je moet in het berglandschap van de wijsbegeerte vrij veel gezworven en geklommen hebben om te weten dat de toppen, die geheimzinnig in nevelen schuilen, vaak minder hoog zijn dan de stralende spits die licht tegen de heldere hemel. Of wil je, met het oog op het nogal vlakke karakter van alle gepopulariseerde filosofie, liever aan ons polderland denken? Soms lijkt het erop dat het de Nederlandse filosofie teveel moeite kost om te ontdekken dat troebele stromen vaak veel minder diep, en heldere wateren altijd dieper zijn dan ze lijken.

Bovendien heeft Fechner's filosofie, ondanks de vaak aantrekkelijke vorm waarin hij haar voordroeg, voor de gewone lezer iets verbluffends. De gehele gangbare wereldbeschouwing werpert hij als een uitkomst van het Nachtansicht. Wie tot zijn Tagesansicht wil komen zal zijn denken als neerslag van gezaghebbende denkers moeten herzien. Dit geldt ook voor religieus geloof als neerslag van allerlei

1 Vgl. over Spinoza en Fechner: Walter Sprink, *Spinoza und Fechner; ein Beitrag zu einer vergleichenden Untersuchung der Lehren Spinozas und Fechners*, Breslau 1912.

KENNISLEER

theologische gedachtenstromingen. Wie onvoorbereid met zijn karakteristieke denkbeelden wordt geconfronteerd, krijgt ongetwijfeld de indruk van een reeks paradoxen.

Bloemlezingen zoals van dr. Richter, die het gedachtenverband gebrekkig en de toelichting vaak helemaal niet kunnen samenvatten, zijn dan ook onbetrouwbare gidsen.¹ Wat zal, bijvoorbeeld, iemand die zijn geloof voor gebrekkige kennis houdt, begrijpen van de paradoxale stelling dat, omgekeerd, ons weten nog maar een gebrekkig geloof is? Wie met Kants populair geworden verschil tussen verschijnsel en ding-op-zichzelf vertrouwd is geraakt, wordt onaangenaam verrast als hij Fechner dit duistere ding, en nog een paar andere, waar de nachtfilosofie zich blind op heeft gestaard, meteen kalm opzij ziet schuiven omdat dit verschil bij ons bewustzijn geen zin meer heeft. Hij doet dit wat plagend met de eenvoudige opmerking dat de mens zelf deel van het Ding-an-sich is. Het klinkt bizar dat niet de fenomenen maar het bewustzijn het enige directe gegeven van de totale wereldwerkelijkheid is en dat van alles wat bestaat alleen dátgene gegeven is wat daarvan in ons bewustzijn valt. Gewend als we zijn om achter dat bewustzijn naar het duistere ding geest of ziel te zoeken, klinkt het ongelooflijk dat juist hier niets te halen valt. Het bewustzijn is een Zijn dat weet hoe het is en geheel is zoals het weet dat het is.

Dat hier een revolutie in onze kennisleer ligt, vermoedt de arge-loze lezer niet. Hij voelt alleen een onbehaaglijk omverwerpen van denkgewoonten waarmee hij van huis uit zo vertrouwd is.

1 Otto Richter, Gust. Theod. Fechner, *Ein Auswahl aus seinen Schriften* (Bücher der Weisheit und Schönheit), Greiner & Pfeiffer, Stuttgart 1907.

KOSMOGONISCHE PROCESSEN

Het klinkt allemaal paradoxaal. De aarde is geen dode bol waarop, hoe dan ook, het leven is neergevallen. Het is ook geen dode moeder die levende kinderen baart. Het is hetzelfde organische systeem als de organismen die zij voortbrengt en in zich draagt. De aarde zelf is weer onderdeel van een groter organisme van zonnestelsels. Het heelal is trapsgewijze opgebouwd uit omvattender levende systemen, een al-organisme waaruit alles wat bestaat is voortgekomen en al wat geschiedt wordt bewogen vanuit een innerlijke levensontwikkeling. Stoffelijk en geestelijk. Stof en geest zijn hier geen twee gescheiden werelden. Het is een duale verschijningsvorm van dezelfde werkelijkheid, afhankelijk van het standpunt waaruit er wordt gezien. Voor het naar buiten schouwende oog vertoont zich alles als stoffelijk zijn en gebeuren en is er alleen materie met haar wetmatigheden. Voor de naar binnen gekeerde reflectie van het bewustzijn is er niets dan geest en geestelijk gebeuren.

Ons lichaam is een organisch deelsysteem van een hoger organisme dat op zijn beurt weer onderdeel is van talloze meer omvattende stelsels waarin het kosmogonisch-organisch levensproces zich openbaart. Zo maakt de daaraan verbonden en daarbij behorende alleen zichzelf verschijnende geest, het zichzelf ziend bewustzijn, deel uit van een alomvattend bewustzijn: het zichzelf ziende wezen dat bij het heelal behoort.¹

Elke stoffelijke organisatie beantwoordt aan een ontwikkeling van een onafhankelijke 'persoonlijkheid', in het oneindig kleine en in het oneindig grote. De eenheid van het menselijk bewustzijn is geen uitzonderingsgeval. Bewustzijn is de innerlijke eenheid die alle leven en alle organisatie vervult en verbindt. De eenheid van het bewustzijn is dan ook overal aanwezig.

1 Vgl. W. James, *De onsterfelijkheid van het bewustzijn*, Amsterdam 2013, pp. 14-15.

ESSENTIE

Het psychofysisch bestaan van de mensheid is het kleine venster waardoor geen raadselachtige nacht maar het grote licht van de van God bezield en in de goddelijke geest verbonden wereld wordt gezien. Wat mens, plant en dier in dalende lijn laten zien, vertegenwoordigt in opgaande lijn het systeem van alles wat de aarde aan stoffelijk en geestelijk leven voortbrengt en omvat.

Buiten de aarde uit bestaan nog omvangrijker kosmische stelsels. Deze relatief zelfstandige stelsels, maar in het al-organisme van het universum in opperste samenhang verbonden, zijn verbijzonderingen van het ene, zelfbewuste al-leven dat wij 'God' noemen.

Dat is een kleine en losse greep uit de hoofdgedachten van Fechners wereldbeschouwing. Je ziet meteen hoe ver dit buiten de gezichtskring van het middelmatig ontwikkelde denken ligt. Het denken is dan nog doordrenkt met de tegenstellingen van het oude dualisme dat twee werelden zag. Dit dubbele denken creëert ten onrechte een verschil tussen het geestelijke en het stoffelijke en daar bovenop wordt tegenstelling tussen de wereld en God geplaatst. De nachtfilosofie moest dan dienst doen om de evidente samenhang van de twee werelden te verklaren.

Veel verder dan tot het zich blind staren op wat Fechner de donkere dingen noemt, kwam het niet. De essentie van stof en kracht, leven en dood, geest en ziel, wereld en God wordt niet verklaard. Het wordt teruggebracht tot een duister begrippenspel dat de helderheid van het bewustzijn eerder verduistert door zijn eigen donkerheid.¹

Zolang in die duisternis het begin en eind van onze wijsheid wordt gezien, ja, zelfs het kenmerk van ware wijsbegeerte en het ware religieuze geloof, zullen de mensen doen, zegt Fechner, wat kevers in hun donkere holletjes doen als er eens een lichtstraal binnenvalt. Zij merken het niet op of gaan het uit de weg als zij die zien. Het

1 Fechner, *Über die Seelenfrage*², p. 203.

SPIRITUELE FILOSOFIE

brengt hen in de war. Ook wij moeten langzaam tot het zien met het dagaanzicht worden opgevoed. Dat wordt de taak voor het wetenschappelijke en religieuze denken in de toekomst. Dat zal gebeuren zodra het zelf tot het zekere inzicht is gekomen dat hier inderdaad nieuwe lichtstralen schijnen.¹

Kunnen we van de wetenschappelijke wereld een grotere waardering voor het onverbreekelijk geheel van Fechners levenswerk verwachten? En, omgekeerd, zijn er gegevens voor een gunstiger prognose over zijn blijvende invloed op de gerevitaliseerde spirituele filosofie van onze tijd? Dat zal voor een deel afhangen of zijn wereldbeschouwing louter een wijsgerige curiositeit zal blijven of meer en meer, overeenkomstig de titel van een van zijn boeken, een *Zend-Avesta*, een levenswoord zal worden.

Fechner zelf heeft daaraan geen ogenblik getwijfeld. Het heeft hem de kracht gegeven om te volharden ondanks teleurstellingen. De ontvangst van zijn eerste boeken in de academische wereld verstoortte de illusie dat zijn verfissende ideeën en stoutmoedige concepties snel ontvankelijke geesten zouden vinden. Hij was jong en vol geestdrift voor zijn nieuwe wereldvisie.

‘Ik zag alles zo zeker en helder en wilde dat iedereen dat zou zien. Ik greep de mensen bij de kladden en probeerde ze mee te trekken. Ik riep in hun oren wat ze zouden zien, wilde hun ogen openen, zong het hun voor, beeldde het uit, deed alles wat ik kon. Ik werkte boven mijn krachten. En het gevolg?... Paulus, gij raaskalt, – en gij zijt niet eens Paulus!’
‘Tegenspraak, onverschilligheid, vluchtige aandacht, instemming op een enkel punt waarover men toevallig net zo dacht. Een complimentje over mooie stijl en rijkdom van gedachten waar iedereen wat op had

¹ Fechner, *Tagesansicht*, p. 10.

LITERAIR TALENT

aan te merken, – ziedaar alles. Maar het is eenmaal zo, hoe meer een mens de gedachten van zijn opposenten overweegt, des te gewichtiger worden zijn eigen.

Mij is het niet anders gegaan. Ik heb altijd geloofd dat onze zaak goed was en vast stond. Nu ik alles heb gezien wat haar omver moest blazen, ben ik echt zeker dat zij goed is en stevig staat. De reacties zijn als de wind om de toren. Ik sta boven en kijk ver over het land. De wereld om mij heen zie ik tegen mij, maar het begin en het einde van de wereld zie ik vóór mij. Met zulke ontzaglijke uitzichten en vooruitzichten is een dromer en fantast zoals ik al dik tevreden.¹

In zijn laatste levensjaren stelde hij met rustige zelfverzekerdheid zijn levensvisie als een dagblik tegenover de nachtfilosofie van het materialisme en alle elkaar opvolgende en bestrijdende filosofische stelsels. Hij zag dat ze onbevredigend waren voor het denken en het gemoed en dit alleen door inconsequenties konden bedekken, zoals schulden zonder vermogen alleen door toenemende schulden betaald kunnen worden. Hij zag ook een kentering. Het menselijk denken beweegt zich in lange perioden als een slinger in tegengestelde richting. Talloze eeuwen heeft het naïeve denken de wereldverschijnselen aangezien als zichtbare werking van de onzichtbare godheid met de gedachte dat goddelijke geesten alles bestuurden.

1 G. Fechner, *Professor Schleiden und der Mond*, Adolf Gumprecht, Leipzig 1856, pp. 18, 43. Deze mooie, inmiddels zeldzame polemiek laat zien hoe zijn werk werd ontvangen en hoe geestig hij wist te spelen met zijn tegenstanders. Het is niet alleen een trefzekere verdediging van zijn ideeën maar ook een proeve van zijn subtiele humor en literair talent. De advocaat en bioloog Matthias Schleiden († 1881) die hem grof bestreden had, wordt met elegantie en humor in een helder en klemmend betoog terecht gewezen. De botanicus heeft dat ook erkend.

OSSENBLOED OF DODEKOP

Daarna kwam de tijd dat de godheid werd losgekoppeld van dagelijkse beslommeringen en natuurverschijnselen. Om haar te redden werd God 'van de wereld afgedistilleerd'. Goddelijke geesten of engelen werden afgezonderd in een hemels domein boven de sterren. De mens is van God los en blijft in onzuiverheid in een ontgoddelijkt wereld achter. Een wereld van mechanische krachten, die alleen wat verstrooide lichtpuntjes van menselijk geestesleven in haar duisternis meekreeg, is overgebleven als rudiment.

'Als *caput mortuum* voor de experimenten der natuurkundigen, de duistere overpeinzingen der filosofen en de scheldwoorden van de theologen.'

Maar de slinger heeft aan deze kant alweer zijn hoogtepunt bereikt, wordt verlamd in zijn eenzijdige beweging en blijft steken. Het is alsof hij denkt: een beweging die ophoudt kan de ware niet zijn. Nu keert hij om, begint zwak, maar beweegt zich al krachtiger en komt door zelfreflectie tot het inzicht dat beide bewegingen hun eigen waarde hebben. De slingerbeweging is pas compleet door het volle krachtsbetoon naar beide kanten.

Zo is dan nu door het vastlopen van de laatste eenzijdigheid de tijd aangebroken van omkeer in de denkstramien. Er wordt weer iets erkend van de waarde van het oude religieuze gedachtegoed waarmee de mensheid van huis uit vertrouwd was. Men wordt echter gebruuskerd door religieuze instituties die hun kerntaak, de *cura animarum*, verwaarloosden en lieten weggapen door de wetenschap. Zo moet de grote hypothetische gedachtenbouw van zijn Tagesansicht de overvloed van eerdere wereldbeschouwingen opheffen en bewaren in de verheven samenhang van een nieuwe. Met grote inzet wijdt hij hier zijn leven aan in de zekerheid dat daar de toekomst aan behoort. Zijn taak is ontzaglijk, hij weet het. Hoe hij zijn taak ziet en opneemt, vertelt hij in een prachtig beeld.

DR. MISES

‘Toen de heilige Christoffel een kind, dat geroepen was om de hele wereld te dragen, eerst over de stroom naar de andere oever dragen moest, werd zijn taak niet zwaar omdat de golven tegen zijn voeten sloegen en hem tegen wilden houden, maar omdat het kind zwaarder werd hoe verder hij ging.’

De Tagesansicht is nu nog maar een kind en het is Fechners taak om haar naar de toekomstige oever te dragen. De tegenstroom is te doorwaden. Al die golven van bezwaar, verzet en smaad vloeien voordat je het weet weg in de zee der vergetelheid. Door haar eigen ontwikkeling wordt de last haast te zwaar voor zijn krachten. Maar hij heeft ook ervaren dat zij zijn krachten sterkt.¹ Een blik op zijn levenswerk bevestigt dit en wij zien waar hij ons iets te geven heeft en voor de toekomst iets belooft.

Weinig denkers hebben in hun werk hun ziel zo blootgegeven als Fechner. Bij hem vertoont het kleurrijke beeld een verrassende verbinding van de meest verschillende geestesgaven en de eigenschappen van een eerlijk, warm en innig pieus gemoed. Onder het pseudoniem dr. Mises trad hij voor het eerst naar buiten met een aantal satirische boekjes. Hij stak de draak met de omissies van de toenmalige natuurwetenschap, gelardeerd met de grilligste fantasieën. Het was een soort wetenschappelijke humor die irriteerde en verbaasde maar waarvan toen niemand doorhad dat er een authentieke kijk op de wereld in doorschemerde en dat een denker hier grappen maakte over ideeën waarvan de mensen zouden schrikken. Misschien wist men niet wie de schrijver was.

1 Fechner, Die Tagesansicht, pp. 10-13.

Deze bundels satyren en humoresken hebben hem kennelijk niet geschaad.¹ In 1834 werd hij in Leipzig benoemd tot hoogleraar natuur- en scheikunde. Met grote inzet redigeerde hij omvangrijke leerboeken, schreef talloze studies en repertoria en werkte zich half dood aan een *Hauslexicon*, een encyclopedie over alle gebieden van wetenschap. Zijn veelzijdige arbeid en talrijke natuurwetenschappelijke onderzoeken waren van grote betekenis voor zijn vakgebied. Hij publiceerde in een paar jaar meer en misschien ook belangrijker werken dan menig geleerde in zijn hele leven. Daarnaast schreef hij met veel plezier literair werk, geestige essays, gedichten en kritieken met een geheel eigen karakter en de nog altijd merkwaaardige *Misesliteratuur*.

Naast deze drukke werkzaamheden ontstond ook nog, door het bestuderen van lichtwaarnemingen, de behoefte om proeven op zichzelf te nemen. Geïnteresseerd in de grensgebieden van onze kennis met het verlangen om ook daar de wetmatigheid van verschijnselen te vinden, en met het heldere inzicht dat alleen exacte meting en zorgvuldig experiment tot zekerheid kon leiden, heeft hij zich eerst

1 Dr. Mises, *Beweis dass der Mond aus Jodine besteht*, 1821 (*Bewijs dat de maan uit jodium bestaat*, 1834); *Panegyricus der jetzigen Medizin und Naturgeschichte*, 1822 (*Lofrede op de hedendaagsche genes- en natuurkunde*, 1834); *Stapelia Mixta*, 1824; *Vergleichende Anatomie der Engel*, 1825 (*Vergelijkende ontleedkunde der Engelen; eene schets*, 1835; *Vergelijkende anatomie der engelen*, ca. 1850 en 1911); *Schutzmittel für die Cholera*, 1832 (*De cholera verdedigd; naar het Hoogduitsch van Mises*, 1933); *Vier Paradoxa*, 1846; *Gedichte*, 1841; *Räthselbüchlein*, 1850; *Die Leipziger Kunstausstellung*, 1839. Deze werkjes zijn grotendeels onder de titel *Kleine Schriften von Dr. Mises* in 1875 uitgegeven. De oorspronkelijke drukken zijn inmiddels zeldzaam en kostbaar.

Het bekendste Mises-geschrift is het later herhaaldelijk onder zijn eigen naam uitgegeven *Büchlein vom Leben nach dem Tode*, een uiting van zijn literaire en oorspronkelijke denken. Voor een goed begrip is er wel inzicht nodig in zijn filosofie.

EUDEMONISME

gericht op elektrometrische en galvanische proeven. Daarna concentreerde hij zich op het onderzoek van subjectieve complementaire kleuren en vervolgens op de studie van effecten van lichtverschijnselen. Hij stortte hij zich met zo'n toewijding op onderzoek naar wetmatigheden in de relatie tussen fysische, fysiologische en bewustzijnsprocessen dat het bijna een lichamelijke en geestelijke zelfnoord werd.

In 1840 moest hij zijn functie in Leipzig neerleggen. Een ernstige ziekte bedreigde hem maandenlang met het verlies van zijn gezichtsvermogen, denkkracht en zelfs zijn leven. Zijn vrouw Clara verpleegde hem in deze lange periode van duisternis, eenzaamheid en volstreekte werkonthouding. Langzaam kreeg hij zijn lichamelijke en mentale kracht terug.

Het was in deze periode van intens innerlijk leven dat de filosoof in hem opstond. Hoewel de natuurkundige, de dichter en zijn verbeeldingskracht niet verloren zijn gegaan, gaf hij vanaf 1846 colleges filosofie. Het eerste resultaat van zijn nieuwe aandachtsveld was een studie over ethiek, *Über das höchste Gut*,¹ waarin hij zijn eudæmonisme² met de subtiele argumentatie van een lenige geest bepleitte, en zich keerde tegen de strenge, doctrinaire schoolethiek van filosofen en theologen, die er trouwens weinig aandacht aan schonken.

Wat deed zo'n fysicus ook op hun gebied? Vijandig werd de toon van de heersende wetenschap toen hij in 1848 *Nanna, oder über das Seelenleben der Pflanzen* publiceerde.³ Hier kwam de literator, de filosoof en de natuurkenner in gelijke mate aan het woord. In pak-

1 Breitkopf und Härtel, Leipzig 1846.

2 EUDEMONISME: Ethische theorie die er vanuit gaat dat die beslissing of handeling ethisch juist is die in zijn gevolgen het meeste geluk oplevert.

3 Leopold Voß, Leipzig 1848.

‘NATUURPREDIKING’

kende, vaak geestige beschouwingen laat hij de lichtvaardigheid zien van de gangbare opvatting dat de plant bewusteloos leeft. De basisgedachte is dat in een lagere gradatie van zelfstandigheid en complexiteit, beantwoordend aan de uitwendige verschijning van het organisme een eenvoudig, alleen zichzelf verschijnend bewustzijn aanwezig is. Een bewustzijn vergelijkbaar bij dat van het jonge kind, dat zonder gedachten of herinnering voortleeft in de wisseling van aandoeningen en aandriften. De ontvangst van het boek was pijnlijk. Hij spot er zelf mee.

‘Geen dame die het boek heeft gelezen, en velen hebben het gelezen, die niet van de plantenziel wilde weten; geen natuurkundige of vak-filosoof, die het boek gelezen, of ook niet gelezen had, die er wel van wilde weten.’

Hun grootste lof was eigenlijk hun diepste smaad: dat het een aardig verzinsel was. En zoals een predikant die alleen vrouwenharten treft niet hooglijk gewaardeerd wordt, zegt hij gekscherend, wordt er geoordeeld over zijn ‘natuurprediking’, waarvan de esthetische en gemoedelijke waarde het gevoelige hart ontroert, maar de serieuze waarheid toch voor de wetenschappelijke rechtbank moet worden beoordeeld. Maar helaas, de filosofen bestaan bijna alleen uit geest, de natuurkundigen uit een lichaam en een ontleedmes, en als nu een ding uit lichaam en ziel bestaat, trekt ieder van hen aan zijn kant en rukken ze het zo uit elkaar, dat de eersten alleen het begrip van de onlichamelijke ziel, de anderen het zielloze lichaam in de handen houden. Voor de filosofen – het was de bloeitijd van Hegel – zit er niets anders op dan het niet-bestaan van de plantenziel uit het begrip te bewijzen. Nu al wenst men van alle kanten die filosofie een ‘goedenacht’ toe. Als zij uitgeslagen is, zal het begrip van de niet bestaande plantenziel door zelfopheffing wel in zijn tegendeel omslaan en met andere in hun tegendeel veranderde be-

grippen aan haar bed staan met een opgewekt 'goedemorgen!' Dat zal dan een nieuwe dag voor de filosofie worden. En de natuurvorschers zullen van de plantenziel niet willen weten voordat zij ergens in de kern van een celletje aantoonbaar is. Hun wereldbeschouwing hangt dus af van de verbetering van microscopen. Vooralsnog vergaat het hun als iemand die op de Rigi stond. Naast hem stond een ander die zei: 'Daar ligt Bern.' 'Waar?' 'Wel, dáár waar die zwarte stip is.' 'Ik zie geen zwarte stip.' 'Kijk dan wat scherper, nog scherper.' 'Ik zie hem nog niet.' 'Precies, waar je de stip niet ziet, daar ligt Bern! En waar je de ziel niet ziet, daar ligt de ziel!'¹

In die geest beantwoordt Fechner de smadelijke bestrijding van de beroemde botanicus Schleiden die hem onder handen had genomen zoals een verbolgen schoolmeester met een eigenwijs jochie doet. Wat je niet kunt weerleggen wordt belachelijk gemaakt. Fechner blijft zo rustig zeker van zijn zaak alsof hij voorzien had, dat een halve eeuw later botanici als Darwin, Leo Errera e.a. zouden erkennen, dat tal van verschijnselen in het plantenleven onverklaarbaar zijn als men geen bewuste aandoeningen en verlangens aanneemt, d.i. zonder de hypothese van wat Fechner noemt: zielsbestaan in eenvoudigsten vorm.² Geestig en raak antwoordt hij in zijn *Professor Schleiden und der Mond*. Zijn teleurstelling over de ontvangst van zijn ideeën verbergt hij echter niet.

In Nederland vond Fechner een medestander in, hoe kan het anders, Frederik van Eeden: 'Zeer verheugd om Fechner's werk. Dat is wat onze tijd behoeft. Ik zal hem meer bekend trachten te maken.'³ De bezielde natuur was ook een thema in het werk van Van Eeden:

1 Fechner, *Schleiden und der Mond*, 1-13.

2 Vgl.: Gerrit Teule, *Wat Darwin niet kon weten*, Zeist 2008; Arie Bos, *Hoe de stof de geest kreeg*, Deventer 2009.

3 *Mijn Dagboek*, deel 1-IV, Van Munster's U.M., Amsterdam 1931.

DE WATERLELIE

‘Had hij niet in *De kleine Johannes* een demonstratie gegeven van de autonome gevoels- en ervaringswereld van bloemen en planten en had hij niet zijn bekende gedicht over de waterlelie gemaakt waarin deze bloem badend in het licht en het water aan zichzelf genoeg heeft? Fechner had in het begin van het vierde hoofdstuk van *Nanna* verteld hoe hij op een zomerdag aan een vijver stond en peinzend naar een waterlelie keek die haar bladeren over het water had gespreid en *mit offener Blüte sich im Lichte sonnte*. Hoe uitzonderlijk gelukkig zou die waterlelie zijn, had Fechner gedacht, om van boven in het zonlicht te baden en van onderen in het water. Waarom zou een waterlelie niet kunnen voelen? Zo’n schepsel kon niet gemaakt zijn om uitsluitend voorwerp van nutteloze bespiegeling te zijn. Het was zo gebouwd dat het dat baden in zonlicht en water kon voelen.’¹

DE WATERLELIE

Ik heb de witte water-*lelie* lief,
daar die zo blank is en zo stil haar kroon
uitplooit in 't licht.

Rijzend uit donker-*koele* vijvergrond,
heeft zij het licht gevonden en ontsloot
toen blij het gouden hart.

Nu rust zij peinzend op het watervlak
en wenst niet meer...²

1 Jan Fontijn, *Het leven van Frederik van Eeden II*, Amsterdam 1996, p. 96.

2 Van de Passielloze Lelie; Verzen door Frederik van Eeden, W. Versluys Amsterdam 1901, p. 5.

Zijn volgend werk, de drie delen van zijn *Zend-Avesta, oder über die Dinge des Himmels und des Jenseits vom Standpunkt der Naturbetrachtung* (1851), deed hem nog meer in ongenade vallen bij de natuurkundigen, filosofen en theologen van zijn tijd. Hij gaat hier nog stoutmoediger tegen de heersende wereldbeschouwing in. De heersende opinie is het erover eens dat geloof in een van God bezielde wereld, die in al de samenstellende delen goddelijk leven bevat en goddelijk bewustzijn vertoont, afgodisch is en dat de mens over deze kinderlijke ideeën heengegroeid is. Wel is de aarde onze moeder en je zou zeggen dat een dode moeder geen levende kinderen kan baren, maar de ware wijsheid weet toch dat wij van een steen afstammen.¹ Wij hangen er nog als levende onderdelen aan en de menselijke geest woont erin. Het is heel gewoon dat wij levende ledematen zijn van een dood lichaam en dat onze geest woont op een levenloze klomp. De aarde draait mee in de loop van al die dode, zielloze hemelbollen en de geest van de levende God staat buiten en boven die wereld. Dat is het gronddogma van natuurkunde, filosofie en theologie, van de school, de huiskamer en de kinderkamer. Van de eerste omdat het in de laatste, van de laatste omdat het in de eerste geleerd wordt. Wee je gebeente deze vicieuze cirkel te verbreken om wat meer te zien dan deze dwaze samenhang van dood en leven, stof en geest. Je zult als een halvegare beschouwd worden.

1 Djelal al-din Rumi († 1273) in zijn *Masnavi*:

Ik stierf als mineraal en werd een plant.

Ik stierf als plant en werd een dier.

Ik stierf ook als plant om een mens te worden.

Waarom zou ik bang zijn voor de dood,

als ik er nooit iets door verloor, maar alleen erdoor won?

Mijn volgende stap zal zijn dat ik mij verhef naar de staat van engel.

Ook als engel zal ik sterven, om te ontwaken in een staat die alle bevattings te boven gaat.

HEMELSE LEVENSBOOM

Een kameel gaat makkelijker door het oog van een naald dan een bezielde hemellichaam door onze wereldbeschouwing die zelf smal genoeg is om door het oog van een naald te gaan.¹

Onbekommerd stelt Fechner zijn wereldvisie daartegenover. Eerst in zijn *Zend-Avesta*, waar hij de aarde laat zien als een levend organisch systeem dat alle organismen van planten-, dieren- en mensenrijk, het hele samenhangende ontwikkelingsproces van leven en geest, in zich draagt en voortbrengt als ledematen van zijn lichaam, organen van zijn organisme. En, uiteindelijk, een hoger bewustsysteem, dat al zijn deelsystemen stoffelijk en geestelijk verbindt. Fechner laat zien hoe daarmee de kijk op het mensenleven hoger en zonniger wordt en het geloof in de onsterfelijkheid van de ziel een nieuwe basis en inhoud krijgt. Het grote lege woord God krijgt een transparante gedachteninhoud en deze hoogste geloofsovertuiging krijgt vaste voet in al onze kennis.

Op de theologische lijst van Gods eigenschappen wordt als eerste vermeld dat de EEUWIGE welbeschouwd geen eigenschappen heeft. De filosofen proberen de ONNOEMBARE te begrijpen met het begrip der onbegrijpelijkheid. Is de aarde, in hogere zin dan haar levende en bewuste leden, van kosmisch leven en bewustzijn vervuld, dan is zij 'de knoop waarmee wij in God verbonden zijn, de vuist waarmee hij ons samenhoudt, de tak die ons als bladeren draagt aan de hemelse levensboom'.

De hoofdgedachte van dit werk is van onmetelijke strekking, als een sterke stroom tussen trotse bergen onder een stralende hemel. De gedachten stuwen voort in brede golven. De beeldende taal lijkt een lucide spel maar uit de heldere diepte rijzen onbegrensde ideeën en elke wending opent grote, zonnige vergezichten. Soms treft het door veelzijdige kennis, vaker nog door verrassende combinaties en gees-

1 Fechner, *Schleiden und der Mond*, pp. 13-22.

ÜBER DIE SEELENFRAGE

tige vergelijkingen. Het meest treffend is de stoutmoedigheid van zijn dichterlijke verbeeldingskracht en bevlogen denken. Aannemelijk of niet, zo'n doordachte en gefundeerde wereldhypothese is een respectvolle poging om de verbrokkelde kennis, die ons dakloos laat, te evolueren tot een verbond tussen ons kennen, denken en vertrouwen dat een gezamenlijk onderdak biedt.

Een paar jaar later laat hij nog duidelijker en beknopter de methode en de resultaten van zijn denken zien in het duidelijke en inhoudsvolle boekje *Über die Seelenfrage*.¹

In zijn 78ste levensjaar stelt hij met rake kritiek zijn wereldbeschouwing, deels in levendige plastische taal en deels in rustig betoog, tegenover de in nevelen gehulde filosofie en theologische vaagheid en inconsequentie als een contrast tussen het daglicht en een nachtlamp.²

De schoolfilosofie en -theologie vinden zichzelf te wetenschappelijk om met zo'n creativiteit rekening te houden. Ze zijn echter niet wetenschappelijk genoeg om in te zien dat zonder verbeeldingskracht en originaliteit de wetenschap geen stap verder komt. Niet de geleerdheid die zich breed maakt met een smalle visie en bang is om over haar eigen grenzen te kijken, maar geniale concepties en gewaagde hypothesen hebben ons verder gebracht. Pas daarna is het woord aan de bezonnen kritiek die hun draagkracht onderzoekt. Maar daar is men bij Fechner zelfs nu nog niet aan toe gekomen. Hooghartig negeren is makkelijker dan wetenschappelijk waarden. Fechners humor lachte intussen met de verlegenheid van zijn tegenstanders.

Gods bewustzijn, zegt de een, zeker, die moet het menselijk bewustzijn in zich sluiten, precies mijn mening. Maar hij weet niet echt hoe. Nee, zegt de ander, het menselijk bewustzijn sluit Gods bewustzijn in.

-
- 1 *Ueber die Seelenfrage. Ein gang durch die sichtbare Welt und die unsichtbare zu finden*, C. F. Amelang, Leipzig 1861.
 - 2 *Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht*, Breitkopf & Härtel, Leipzig 1879.

En een derde zegt dat ze elkaar wederzijds uitsluiten. Waar zij het wel over eens zijn is dat wie hun duistere lessen niet begrijpt geen verstand heeft van filosofie.¹ Kom in de filosofische collegezalen, spot hij, daar strijden Ding-an-sich, Ik en niet-ik, *Kracht & Stof*, de Monaden, het Absolute, het Begrip, de Wil, het Onbewuste om de naam van het duistere wezen, dat vanuit zijn nacht in onze geest de illusie opriep van een wereld vol licht en klank, vol geest en leven. De theologen strijden daar weer tegen en zijn het alleen eens in hún tegenstrijdigheden.² Zo ziet hij Kant, Joh. Fichte, de materialisten, Joh. Herbart, Leibniz, Schelling, Hegel, Schopenhauer, Nicolai Hartman als het ‘veelkoppig monster der nachtfilosofie’.

‘Kom op!’, zegt hij —

Laten wij voor de filosofie een standbeeld oprichten en haar voorstellen als de dochter van Icarus, Penelope. Allereerst omdat zij haar eigen wefels telkens weer uitrafelt. Maar ook omdat zij veel minnaars heeft die met elkaar drinken en vechten zonder elkaar dood te maken, tot er een komt die ze allemaal verslaat.³

Geestig verweer van een miskend man die niet merkte hoe onrechtvaardig hij nu op zijn beurt werd en over het hoofd zag hoeveel overeenkomsten hij had met wie hij bestreed. Zelf heeft hij echter wel ingezien dat iedere hogere blik op de wereld zowel antithese als synthese is, en dat zijn eigen denken verbinding van waarheidsmomenten bij anderen was.⁴ In die zin kan het ons tot voordeel strekken.

1 Fechner, *Schleiden*, p. 25.

2 Fechner, *Tagesansicht*², pp. 6, 15, 22, 63; *Seelenfrage*, p. 201.

3 Fechner, *Tagesansicht*², p. 19.

4 Fechner, *Seelenfrage*², p. 220, *Atomenlehre*², pp. 139-143.

De miskenning van zijn denkbeelden door de geleerde smaakmakers heeft Fechner gewroken door de wetenschap in engere en strengere zin te verrijken zoals maar aan weinigen gegeven is. Hij heeft een nieuwe tak van wetenschappelijke studie voortgebracht waarvan de waarde onomstreden is gebleken. Hij heeft de psychofysica in het leven geroepen en daarmee de experimentele psychologie.¹ Zij ontsproten aan zijn denken niet alleen omdat hij de competenties bezat van zowel de natuurvorser met de nodige exacte kennis van feiten en wetten als die van de denker, dichter, mysticus² en kunstenaar – ze kwamen ook voort uit de ontwikkelingsgang van zijn geestesleven naar de eis van zijn eigen denkmethode.

Onze levensbeschouwing wordt bovenal bepaald door ons inzicht in de relatie tussen ons bewustzijn en de stoffelijke verschijnselen, tussen ziel en lichaam. In plaats van het dogma dat het ware inzicht alleen te verkrijgen is via abstracte begrippen, die hij lachend moeilijker te begrijpen noemde dan wat er mee bedoeld moest worden, stelt Fechner de eis van een zuiver inductieve metafysica. Je bouwt geen piramide van boven naar beneden, hoe groter het grondvlak des te hoger kan hij boven de horizon verschijnen.

‘Tedere metafysica die het wezen en de samenhang der dingen in iets anders zoekt dan in de verbinding van de feitelijke grondgegevens is een vol klinkende maar lege ton’.³

-
- 1 PSYCHOFYSICA: onderzoeksgebied dat ligt tussen psychologie, het terrein van de lichamelijke prikkels en de psychische processen; de relatie tussen lichaam en geest.
 - 2 Frederik van Eeden schaar, in zijn *Redekunstige grondslag van verstandhouding*, Fechner ‘onder de mystici van onze tijd, die tevens wiskundigen zijn’. ‘Bovendien wordt de ontoereikendheid van ons verstand nergens duidelijker dan door de mathesis’, *Studies III*, W. Versluys, Amsterdam 1897, pp. 42-43.
 - 3 Fechner, *Schleiden* p. 34.

HEURISTISCH BEGINSEL

Dat hij daarmee de galm van de holle ton over zichzelf heeft afgeroepen weerhield hem niet om naar een zo breed en vast mogelijk draagvlak te zoeken voor zijn denken. Hij wist dat zijn levensovertuiging bestond uit een ambitieuze filosofische hypothese en een diep en consequent doordacht religieus vertrouwen. Het dwong hem tot verbreding van het veld waarop exacte waarneming en proefneming mogelijk was. Fechner presenteerde zijn visie als een heuristisch beginsel voor nieuw wetenschappelijk onderzoek, dus in het domein waar de bespiegeling meer duisternis dan licht had gebracht.¹

Dat had hij op zuiver fysisch gebied al gedaan in zijn *Atomenleer*.² De betekenis van dit werk zal door de snelle ontwikkelingen een overwegend historische zijn. 'Ik zou wensen dat het hoofdstuk over het begrip kracht en zijn verhouding tot het begrip materie door elke fysicus gelezen werd', zei een Nederlandse collega. Fechner bestreed de toenmalige opvattingen over de atomistische structuur en gaf de richting aan waarin de natuurwetenschap haar grootste vorderingen zou maken. Het is boeiend om te zien hoe de atoomtheorie uit zijn wereldconceptie voortvloeide. Die kleinste ondeelbare deeltjes, centra van alle kracht en licht, waren voor hem het noodzakelijke tegenbeeld voor de kijk op het heelal dat zich uit systemen van hemellichamen, zonnestelsels en melkwegstelsels opbouwt voor onze ogen. Het is een tweede hemel beneden onze ogen! Zij maken het wereldbouwsel pas echt doorzichtig voor onze blik. Ze laten de wetmatige krachten als het cement tussen de delen, de wetten zelf als de verbinding, de geest als de bouwmeester, bewoner en bezitter zien.³

1 HEURISTIEK: de wetenschap die langs methodische weg tot vondsten of ontdekkingen leert komen.

2 *Physikalische und philosophische Atomenlehre*, H. Mendelssohn, Leipzig 1855.

3 Fechner, Schleiden p. 40.

SYNECOLOGISCHE WERELDOPVATTING

Hier keert de grote basisgedachte van zijn denken terug: de geest, het bewustzijn is niet het raadsel áchter de dingen, een duister ding áchter het licht, maar het eerste en enig onmiddellijk gegeven van de werkelijkheid, een Zijn dat zichzelf ziet en daaraan gelijk is. Daarnaast wat hij noemt zijn *synecologische*¹ wereldopvatting: wat voor de uitwendige beschouwing een oneindige veelheid van stoffelijke delen is, is voor de zelfreflectie van het bewustzijn een eenheid, die zijn ware *wezen en wezensinhoud* als geestelijk zijn en geestelijk gebeuren ziet. Voor het kleinste organische systeem dat wij kennen, de cel, geldt dit net zo goed als voor de grotere systemen die er uit worden opgebouwd en de meer *omvattende kosmische systemen* waarvan zij deel uitmaken. Het *geldt ook* voor het organisch systeem aller systemen, noem het natuur of heelal, dat als goddelijk Al-bewustzijn zijn eigen wezen ziet en al wat is in zich voortbrengt en omvat.²

Nauw aan dit werk verwant is zijn latere studie over de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van organismen.³ Iemand die zich zo graag op het grensgebied van ons weten bewoog en op zoek was naar de laatste problemen van ons denken, heeft *natuurlijk* ook op deze vragen een antwoord gezocht. Zijn levensvisie diende als heuristisch beginsel. Hij aanvaardt een aantal grondgedachten van Darwins descendenteleer, vult ze aan en corrigeert ze, maar verzet zich tegen de biogenetische interpretatie van Ernst Haeckel.⁴

1 SYNECOLOGIE: leer van milieueigenschappen van leefgemeenschappen in hun geheel.

2 Fechner, *Atomenlehre*², pp. 115-116, 244-260.

3 *Einige Ideen zur Schöpfungs- und Entwicklungsgeschichte der Organismen*, Breitkopf & Härtel, Leipzig 1873.

4 Haeckels stelling *ontogenese herhaalt in verkorte vorm fylogense* heeft de toets des tijds ook niet kunnen weerstaan.

CAUSALITEIT EN DOELSTELLING

Fechners eerste stelling is dat het verschil tussen het organische en anorganische, tussen levende en dode stof, vanuit de fysica gezocht moet worden in een bepaalde bewegingstoestand van de kleinste deeltjes van de moleculen, die bij het levend organisme door de innerlijke krachten van het systeem worden onderhouden en in hoofdzaak met die van een zonnestelsel vergelijkbaar is.

Zijn tweede luidt, dat alle beweging van materie gericht is op stabiliteit. In deze gedachte zijn causaliteit en doelstelling in hogere eenheid verbonden. Voor ieder organisch systeem is die stabiliteit slechts benaderd en daarom zijn duur beperkt. Voor de generaties van organismen neemt met de stabiliteit de duur van het levensproces toe. Het systeem waarvan zij onderdeel zijn, de aarde, heeft beide in hoger mate bereikt. Alleen voor het universum geldt de stabiliteit absoluut. In de grote kosmische processen heerst een bijna volstrekte stabiliteit. De periodieke terugkeer van de daar voorkomende beweging acht Fechner het zuiverste beeld van de organische toestand.

De derde grondgedachte is dat de moleculair-organische fenomenen hun oorsprong in de kosmorganische fenomenen vinden. Simpel gezegd is dus het leven op aarde geen product van het krachtenspel in haar dode stof. Het is ook geen kleed van bovennatuurlijke oorsprong over haar dode lichaam. Het is voortbrengsel en openbaring van dat hogere kosmische leven dat de aarde bezit als deel van het levend heelal. Haar organisatie is natuurlijk een andere dan die van levende wezens die zij voortbrengt. Het geheel is anders dan een grote herhaling van een deel, maar zij bevat alles wat haar organen, de organismen bezitten. En hoe betrekkelijk gerechtvaardigd ons verschil is tussen het organische en anorganische, beide zijn een differentiatie en ontwikkelingsmoment van het in hogere zin organisch geheel.

AL-BEWUSTZIJN

Daarom vertoont Fechners laatste hoofdgedachte de doorgaande zelfonderscheiding van het aardse leven in talloze, trapsgewijs hogere levensvormen als een samenhangend ontwikkelingsproces. De variatie van de organismen die planten, dieren en mensen voortbracht, is geen toevallige maar een doelmatige. Veel meer dan het beginsel van de strijd om het bestaan, heerst hier het principe van de verbondenheid. Hogere en lagere levensvormen zijn op elkaar aangewezen, vullen elkaar aan en grijpen in elkaar als schakels van één keten.

Deze visie biedt een rijkdom aan gedachten, uiteraard hypothesen. Fysicus, chemicus en bioloog mogen uitmaken in welke relatie zij staan tot de huidige stand zaken van hun vakgebied. Voor een filosofische kijk op natuurwetenschappelijke kwesties zullen zij ongetwijfeld belangrijk blijven.

Leven en bewustzijn zullen dus niet zijn ontstaan, maar vinden hun eeuwige oorsprong in de toestand van het heelal, dat in de hoogste zin des woords leeft en, niets buiten zichzelf hebbende, zichzelf ziet in zijn ware wezen. Daardoor is het universum, met alles wat het in zichzelf voortbrengt en aan innerlijke processen bezit, inhoud van het Al-bewustzijn, DE EEUWIG LEVENDE.

Uit deze grondgedachte vloeit direct de overtuiging voort dat er een vaste, fundamentele relatie moet zijn tussen de profane en de spirituele fenomenen. Beide zijn een facet van dezelfde wereldwerkelijkheid en hetzelfde wereldgebeuren. De levende wezens, aan hun bewustzijn valt niet te twijfelen, zijn dimensies van het grote wereldsysteem dat hen voortbrengt en omvat. Het verband tussen hun lichaam en hun geest is dan ook boven elke twijfel verheven. Hoe is het dan mogelijk dat hun fysieke en hun mentale verschijnselen zo volstrekt onvergelijkbaar zijn en hun verband nooit meteen waarneembaar is?

Fechner antwoordt:

COÏNCIDENTIE

‘Eenvoudige voorbeelden kunnen ons leren dat wat in zijn wezen één is op verschillende wijze verschijnt, afhankelijk van het gezichtspunt van de beschouwer. Een cirkel is voor wie er in staat alleen *concaaf* (holrond), voor wie er buiten staat *convex* (bolrond). In het eerste geval blijft de *convexe*, in het tweede de *concave* verschijning verborgen. Ons zonnestelsel vertoont zich van de zon uit gezien copernicaans,¹ van de aarde uit ptolemeïsch.² Het materiële en lichamelijke is alleen van buitenaf te zien en al het spirituele alleen vanuit de inwaartse blik. Wij nemen daarom alleen ons eigen geestelijk bestaan waar, want er is maar één zuiver innerlijk standpunt, dat van het toevallig samenvallen van omstandigheden (*coïncidentie*) met zichzelf. Alles wat wij waarnemen of menen te weten van een ander geestelijk bestaan wordt afgeleid uit onze naar buiten gerichte waarneming van hun fysieke verschijning. Daarentegen kunnen wij de uiterlijke verschijning vanuit verschillende invalshoeken waarnemen. De heterogene verschijningswijze zegt niets over de mogelijke wezeneseenheid van lichaam en geest. Elke bespiegeling daarover blijft onzeker en vruchteloos zolang de onverbreekelijke samenhang van beide verschijnselreeksen niet is vastgesteld. Slechts op zekere kennis van een wetmatig verband tussen stoffelijke en geestelijke processen, laat zich de overtuiging gronden van de wezeneseenheid der schijnbaar gescheiden werelden van geest en stof.³

Die gedachte inspireerde Fechner tot een nieuw onderzoeksgebied. Hij legde de basis voor de zg. *psychophysica*, een tak van wetenschap die inmiddels zijn rechtmatige plaats verworven heeft binnen de domeinen van de mens- en natuurwetenschappen.

1 De zon als middelpunt.

2 De aarde als middelpunt.

3 Fechner, *Zend Avesta*³ II, p. 169. *Elemente der Psychophysik*³ 1, pp. 1-7; *Wissenschaftliche Briefe von Fechner und Preyer*, Verlag Leopold Voss, Hamburg/Leipzig 1890, p. 204.

WAARNEMING

Zijn hoofdwerk op dit gebied,¹ en de bijbehorende werken² zijn gewijd aan zuiver objectief onderzoek. Beheerst zoekt hij binnen het uitgestrekte domein van het geestesleven naar feiten en met trefzekerere hand wordt het overvloedige materiaal gerangschikt. Scherpzinnig worden de methoden bedacht en de proeven met uiterste nauwkeurigheid genomen. Mathematisch nauwkeurig wordt er gemeten, mogelijke fouten worden in kaart gebracht en wetmatige verhoudingen geformuleerd.

De relatie tussen prikkel en waarneming wordt onderzocht en constanten worden als wetmatigheden bestempeld. Het onderzoek richt zich eerst op de waarneming. De beide reeksen van causaal samenhangende verschijnselen en hun onderling causaal verband is hier het duidelijkst zichtbaar. De fysische verschijnselen zijn bekend, de prikkels meetbaar en voor ieder zintuig zijn de proeven scherp te controleren. De anatoom-fysioloog Ernst H. Weber († 1878) van de Universität Leipzig had al eerder op deze wijze de tastzin onderzocht en de wet gevonden dat het verschil tussen twee vergelijkbare waarnemingen niet evenredig is aan het verschil tussen de veroorzakende prikkels, maar aan de verhouding tussen die prikkels.³

Fechner ontdekte een nog sterker verband tussen gewichtsverandering en gewicht. Proefpersonen beoordelen de nog net waar te nemen verandering ook werkelijk als gelijk. Een gewichtstoename van 1 kilo bij 10 kilo lijkt net zo veel zwaarder als een gewichtsto-

1 *Elemente der Psychophysik*, 2 delen, Breitkopf & Härtel, Leipzig 1860/Bristol 1998.

2 *In Sachen der Psychophysik*, Leipzig 1877 en *Revision der Hauptpunkte der Psychophysik*, Leipzig 1882.

3 Wie vijf kilo tilt, voelt wanneer er een kilo bijkomt. Wie twintig kilo tilt, merkt een extra kilootje amper. De wet van Weber geeft de verklaring.

WAARNEMINGSVERSCHILLEN

name van 10 kilo bij 100 kilo. Dus als de indruk van een geluid twee keer zo hard is als een ander, is het objectief (uitgedrukt in energie per oppervlak) honderd keer zo sterk. Bij de indruk dat het drie keer zo luid is, is het duizend keer zo sterk. Wiskundig volgt dan de wet van Weber zoals die door Fechner is geformuleerd: de sensatie is evenredig met de logaritme van de prikkel ($s = k \log R$; s betekent intensiteit van de waarneming, R (Reiz) sterkte van de prikkel, k is een constante die bij elk zintuig verschillend is).¹ Wanneer de prikkel toeneemt volgens een meetkundige reeks, neemt de gewaarwording toe volgens een rekenkundige reeks. Wanneer een geluid objectief 10, 100, 1000 keer zo sterk wordt (een meetkundige rij met rede 10), ervaren we het als 1, 2, 3 keer harder (een rekenkundige rij met verschil.² Vierhonderd stemmen klinken niet tweemaal luider dan tweehonderd. De bewustzijnsverandering blijft achter bij de prikkelverandering. Op 22 oktober 1850 formuleert Fechner zijn wet:

Om de sterkte van de indruk te verdubbelen, moet die van de prikkel met zichzelf worden vermenigvuldigd.³

Tot nu toe onmeetbaar geachte waarnemingsverschillen worden mesurabel. Zowel de methoden als de uitkomsten waren nieuw en openden ongekende mogelijkheden van onderzoek. In zijn *Vorschule der Ästhetik* past hij de methode toe op een afzonderlijk gebied.⁴

-
- 1 De logaritme geeft hier aan hoeveel nullen er voor de komma staan: de logaritme van 10 is 1, $\log 100 = 2$ en $\log 1000 = 3$. Preciezer gezegd geeft de logaritme van x aan tot welke macht we 10 moeten verheffen om x te krijgen.
 - 2 Vgl.: H. van Maanen, *Wetten uit de wetenschap*, Boom, Amsterdam 2004.
 - 3 Vgl.: S. Lievens, *Veldverkenningen in de psychologie*, Garant, Antwerpen/Apeldoorn 2004⁵, pp. 187-188. Zie ook blz. 135.
 - 4 Breitkopf & Härtel, Leipzig 1876.

Voor hem is dit onderzoek, de *uitwendige psychofysica*, een inleiding tot de diepere problemen van het gemoed.¹ Tussen prikkel en waarneming ligt het zg. *psychofysisch apparaat*, het centrale zenuwstelsel. De waarneming hangt af van het karakter en de intensiteit van de daarin optredende veranderingen. Daarover is weinig bekend, maar er is geen reden om eraan te twijfelen dat de beweging van de *neurotransmitters* in de zenuwbanen en hersenen bepaald wordt door de intensiteit van de stimuli. Ook hier gelden de gevonden wetten. Daardoor nemen de waarnemingen niet evenredig toe maar in logaritmische verhouding tot het psychofysisch proces. Lastiger is de vraag naar de relatie tussen het geestesleven – herinnering, fantasie, denken, voelen en willen – en het stoffelijk substraat. Bij de herinnering van zintuigelijke indrukken is de materiële grondslag evenwel onmiskenbaar. Stoffelijk zijn ze immers nawerking van een psychofysisch proces, geestelijk zijn ze nawerking van het daaraan gebonden bewustzijnsproces. Omdat de herinnering het materiaal is voor alle mentale werkingen mag je aannemen dat psychofysische processen de basis vormen van complexe mentale processen waarin dezelfde functionele samenhang en wetmatigheid heersen. Dit geldt vooral voor de wet van het bewustzijnspeil. In slaaptoestand zakt de bewustzijnsinhoud door vertraagde en verzwakte functionaliteit onder het bewustzijnsniveau. Ze gaat niet verloren want in droomtoestand stijgt ze er weer gedeeltelijk bovenuit. Bij de steeds wisselende aandachtsconcentratie is er een nieuw en hoger niveau waar

1 Vijfjaar eerder had Fechner al zijn licht laten schijnen over esthetiek. Het denkbeeld van een experimenteel onderzoek van de schoonheidszin dat, zegt hij ironisch, liever van onderen naar boven dan omgekeerd bouwt en meer in de helderheid dan in de hoogte brengt, uitte hij het eerst in zijn *Zur experimentalen Aesthetik* (Abhandlungen der Mathematisch-physischen classe der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, IX bd. N° VI, Leipzig 1871).

NON-LOKAAL BEWUSTZIJN

een deel beneden daalt, een ander deel boven rijst terwijl het totaal boven het algemene bewustzijnspeil opgeheven blijft, zoals een rimpel boven een golf. Het gecompliceerde proces van een psychofysische drempelwaarde maakt Fechner inzichtelijk met zijn golfdiagram.¹

De complete inhoud en alle mentale veranderingen zijn in de identieke eenheid van het bewustzijn verbonden. Daarop berust Fechners synchologisch beginsel, het psychisch ene en enkelvoudige is verbonden aan een fysisch veelvoudig zijn en gebeuren. Omgekeerd is het veelvoudig stoffelijke verbonden in een psychische eenheid.² De geest is dus het verbindende in het lichamelijke complex en zijn substantieve processen. De eenheid in ons bestaan komt als samenhangend geheel tevoorschijn bij zelfreflectie, bij het naar buiten kijken verschijnt ze als een veelheid, een verzameling van grootheden.

Wijst dit verband boven de mens uit? Kunnen wij als onderdeel van een systeem, dat weer in een omvattender systeem is opgenomen en zo met al het bestaande in het alomvattende wereldsysteem is verbonden, een anomalie d.w.z. een afwijking van een wet zijn? Fechner oppert dat de wereld een psychofysisch systeem is en de mens daarvan een kleine proeve. Stoffelijk én geestelijk zal de wereld dus een Stufenbau zijn, een toren die zich opbouwt uit en uitbouwt in zijn trappen, op dezelfde wijze als elke trap weer uit zijn treden bestaat. Het is stoffelijk omdat op die manier het lokale d.w.z. het eindige bewustzijn de non-lokaliteit aanschouwt. Het is geestelijk omdat zowel het tijdelijke als het eeuwige zichzelf zo aanschouwt. De stoffelijke wereld is dus de representant voor óns bewustzijn van een geestelijk Alwezen.³

De filosofie komt in verlegenheid wanneer zij de stoffelijke aan de geestelijke wereld moet verbinden die ze toch verbonden ziet. Zij tast

1 Elemente der Psychophysik 1860, dl. II, pp. 454-456, 526-530.

2 Tagesansicht, pp. 247, 251; Revision der Hauptpunkte der Psychophysik, p. 12.

3 Vgl. W. James, De onsterfelijkheid van het bewustzijn, Amsterdam 2013, pp. 30, 53-59.

radeloos rond om in de duisternis het duistere wezen van geest en stof te vinden. Ja, ze is nu zo ver gekomen door Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Herbart, Schopenhauer en Hartmann heen, dat men voorstelt: 'Zullen wij maar weer eens bij Kant beginnen?'¹

Fechner ziet als het echte nieuwe begin, het uitgangspunt dat het elementaire en fundamentele verband de feitelijke en wetmatige samenhang is van lichaam en geest. Het vraagt naar wat in ons bestaan boven zichzelf uitwijst, waar dus het deel iets leert over het geheel, het gevondene methodisch veralgemeent, uitbreidt, opeft tot een geheel van samenhangende denkbeelden die niet conflicteren met onze intuïtie. Veel verder dan de mogelijkheid van zulke eindhypothese kan de filosofie niet komen.

Voor het religieuze leven is de waarde van zo'n verworven overtuiging, waarin al ons weten en denken harmonisch is samengevoegd, oneindig veel groter dan de abstracte, lege godsgedachte die zweeft boven een seculiere wereld. Hoe levende religie in onze ziel wortelt en groeit, had Fechner al eerder in een begrijpelijke gedachtenkring laten zien.² Hij schetst hier een aantal heldere basisideeën voor de godsdienstfilosofie die zich boven de warrige problemen van de nachtfilosofie willen verheffen.³

Een astronoom heeft ooit verklaard dat hij de hele sterrenhemel doorzocht had zonder God te hebben kunnen vinden. Ik wil het wel geloven! Je kunt ook zoveel je wilt onze hersenen met de microscoop onderzoeken en daarin geen geest vinden. De vraag is echter of je zodoende iets vindt dat ons recht geeft die geest te loochenen.

1 Fechner, *Revision* p. 14.

2 *Die drei Motive und Gründe des Glaubens*, Breitkopf & Härtel, Leipzig 1863.

3 Vgl.: F. A. Hartsen, *Geloof en Weten volgens Fechner*, J. Noman en Zn., Zaltbommel 1866.

MOTIVE UND GRÜNDE DES GLAUBENS

Nu kan ik verklaren: ik heb de gehele psychofysica doorvorst – en was dit niet nodig, wilde ik ze grondvesten? – maar nooit heb ik iets gevonden dat tegen God en het leven hiernamaals pleit. Dit echter is alleen dáárom waar omdat ik die gehele wetenschap in haar huidige reikwijdte doorvorst heb. Omdat ik er, op welke wijze dan ook, binnengedrongen ben, dieper dan het mes van de anatoom en de blik van de materialistische fysioloog reiken.¹

Van exact bewijs kan hier overigens geen sprake zijn. In elk geval heeft Fechner bewezen dat je omzichtig moet zijn met het antwoord op de vraag of een bepaald wezen al dan niet met bewustzijn begaafd is.

Wat verstaat men onder geloof? Op de eerste twee bladzijden van *Motive und Gründe des Glaubens* formuleert hij als volgt —

Onder ‘geloof’ in de meest uitgestrekte zin verstaat men, en versta ik, die toestand waarbij de mens zaken voor waar houdt die niet zeker zijn op grond van waarneming of een logische conclusie. Hiertoe reken ik ook de bewijzen van de wiskunde.

Deze definitie van het geloof gaat steeds door en staat los van de geloofsinhoud.

Je kunt geloven dat er een God is en dat er een duivel is, dat er oorlog of vrede zal zijn. Zitten er dertien mensen aan een tafel, dan kun je geloven dat binnen een jaar een van hen zal sterven. Ja, wat kun je allemaal niet geloven! Het is ongelooflijk wat er allemaal in de wereld geloofd wordt. Niets wordt geloofd zonder dat het tegendeel ook wordt geloofd. Het sterkste bijgeloof is in de breedste zin van het woord ‘geloof’ ook nog geloof.

1 Die drei Motive und Gründe des Glaubens, p. 225.

De lijnen van Fechners gedachtegoed komen samen in zijn religie. Daar ligt zijn centrum. Vanuit dit middelpunt breidt de cirkel van zijn leven uit naar alle kanten. Van empirie naar filosofische problemen op psychologisch, ethisch en esthetisch gebied, net zolang tot hij in een alles omvattende levensvisie een breed en zonnig gezichtsveld vond. Elke punt van de omtrek bleef met de straal van zijn religieus bewustzijn aan zijn levenscentrum gebonden.

Zowel in zijn wetenschappelijke bijdragen als in zijn filosofische en dichtelijk speculatieve werk glanst iets van de innerlijke blijmoedigheid en de stille kracht van zijn vertrouwen. Zijn Tagesansicht, zegt hij herhaaldelijk, is bovenal vertrouwen, zuiver religieus vertrouwen. De inhoud is ook een filosofische 'wereldhypothese'. Als zodanig is het een heuristiek die via de methodische weg tot vondsten of ontdekkingen leert komen en daarmee de 'oude wetenschappen' nieuwe adem inblaast. Het is het diep doorleefd gevoel dat ons bewustzijn Gods Al-bewustzijn eingetan und untertan is. Dat is de hartklop van zijn gemoed.

Wanneer Schleiermacher religie herleidt tot het volstrekte afhankelijkheidsgevoel van —

Hoe kan dat gevoel innig, warm, hartelijk en werkzaam zijn als ik niets meer van God weet dan dat hij uniek, oneindig en eeuwig is, dus eigenschappen heeft die wij niet hebben en die buiten ons verstand liggen? Hoe volstrekt anders wordt dit gevoel als wij ons kennen en werken als ondergeschikt in ons verbond met Gods bestaan weten en werken, erkennen en voelen. Wie weet dat wij in Hem zijn, weet ook iets over Hem en weet er ander weten aan te verbinden.

Plaats uw geest buiten en tegenover Gods geest en gij verbreekt de samenhang van de psyche en degradeert de bezie-

lende kracht tot een leeg begrip. Rangschik je de menselijke geest niet in en onder Gods geest, dan verhef je de psyche tot god of je creëert God als een menselijke illusie.

Op deze wijze wil Fechner met zijn denken inhoud geven aan het Bijbelwoord dat hij veel gebruikt en net zo vaak verloochend zag: Want in hem leven wij, bewegen wij en zijn wij. Of, zoals ook enkele van uw eigen dichters hebben gezegd: 'Uit hem komen ook wij voort.'¹

De diepste waarheden van het oorspronkelijke, nog niet verdogmatiseerde christendom ziet hij door zijn geloofsgedachten bevestigd. Dichterbij kunnen God en de mensen niet voor ons zijn wanneer wij allen in Hem leven en Hij ons allen zum Ganzen ergänzt en ons liefheeft zoals Hij zichzelf liefheeft.² Maar dat is bij hem meer nog dan de Mentis amor intellectualis erga Deum qui est ipse Dei amor, quo Deus se ipsum amat van Spinoza.³ Das zu wissen und zu fühlen ist Gottseligkeit; an jedem Gedanken und Gefühl aber, das davon abführt, hängt etwas von Gottlosigkeit'. Zo blijft al zijn denken innig religieus doorvoeld. Hij heeft zijn wetenschap verheven tot zijn filosofie. Hij kon zijn denken samenvatten in een duidelijke geloofsbelijdenis. Hij kon zijn geloven uitspreken:

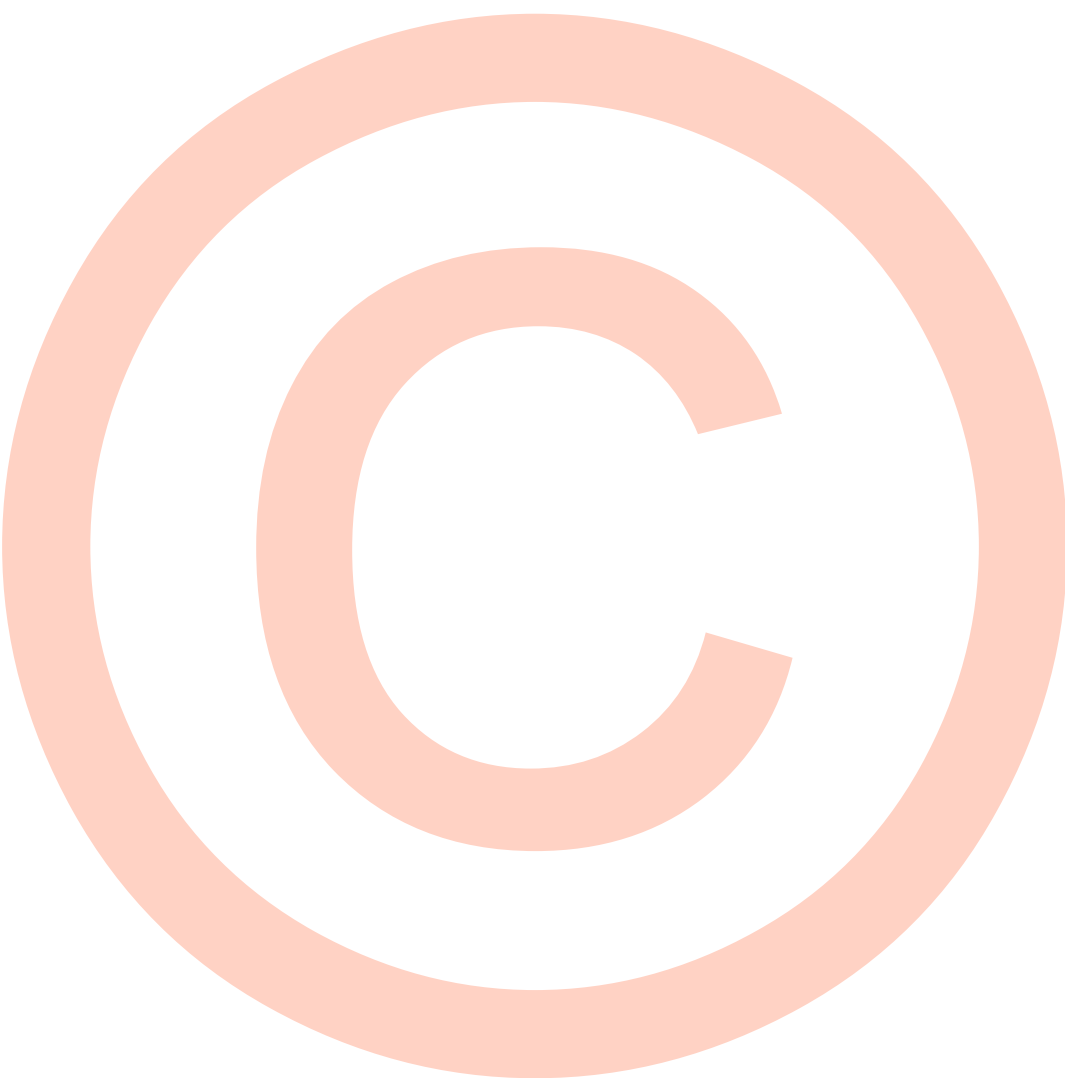
*In Gott lebt meine Seele.*⁴

1 Handelingen 17:28.

2 Fechner, Tagesansicht², pp. 14, 24; Zend Avesta² I p. 314. Seelenfrage, p. 193.

3 De intellectuele liefde van de geest jegens God is de liefde zelf van God, met welke God zichzelf liefheeft, *Propositio xxxvi* van Boek v van de Ethica.

4 Tagesansicht², p. 64; Motive, p. 254.

DE FENOMENOLOGISCHE METHODE

DE FENOMENOLOGIE, de leer der verschijnselen, staat tussen de vermelding van een chaotisch aantal feiten en de doorgevoerde abstractie van een alomvattend waardeoordeel in. Zij probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom, maar stelt het oordeel nog even uit.¹ Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen.

FENOMENOLOGIE kan de wetenschap van het tussenrijk genoemd worden want zij voert een rechtmatig interregnum. Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning. Zij leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag.²

FENOMENOLOGIE wil niet oordelen, interpreteren of vertalen, maar begrijpen. Fenomenologie is de wetenschap van het zuivere bewustzijn. Het is een denken zonder vooroordelen dat verschijnselen en mensen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.

*Het is een zuivere benadering, van mens tot mens, van geest tot geest.*³

Zelden beperken wij ons ertoe om de verschijnselen waar te nemen zonder in te grijpen. Wij hebben de neiging om actief op te treden en te gaan experimenteren. We veranderen de biotische omstandigheden en dan mag de vraag gesteld worden in hoeverre we uit de zo verkregen data conclusies mogen trekken over het verloop dat de verschijnselen gehad zouden hebben, als wij er ons er niet mee hadden bemoeid. Omringd door een kunstmatige wereld is de onbevengene kijk, waarmee de archaische mens de natuur aanschouwde, uit het zicht verdwenen.

1 K. H. Miskotte, *Om het levende woord*, 's-Gravenhage 1948, p. 51.

2 K. H. Miskotte, *Het wezen der Joodse religie*, Kampen 1982, p. 51-52.

3 Vgl. Derk N. Stegeman, *Kiest u heden Wien gij dienen zult!*; uit de bundel 'Wij willen het heidendom eeren' (Miskotte in de 'nieuwe tijd'), Baarn 1994, p. 23.

HET KENMERK VAN HET ARCHAÏSCHE DENKEN is het besef van de eenheid van al het bestaande, van het onwezenlijke van alle tegenstellingen. Dit eenheidsbesef is wellicht ontstaan uit een, bij de archaïsche mens aanwezig, schouwen van de eenheid van het Al. Dit schouwen ging vermoedelijk gepaard met een intens geluksgevoel en onbewust is er een terugverlangen naar het oorspronkelijke visioen.

Fechners filosofische hoofdwerk *Zend-Avista* is vernoemd naar het heilige boek van de oude Perzen, waarmee hij aangeeft zich te willen aansluiten bij het archaïsche denken. Hij betoogt dat wij als beschaafde mensen eigenlijk in een kunstmatige wereld leven.

Ook Bergson protesteert tegen de 'mechanisering' van het wereldbeeld waardoor de wereld iets zielloos wordt. Het verstand rukt de werkelijkheid uit elkaar en probeert daarna de afzonderlijke delen weer tot één geheel te smeden.

Fechner merkt op dat iedereen tijdens zijn gehele leven op zijn omgeving inwerkt. Hij doet dit al door het stofwisselingsproces. Verder vervaardigt de mens voorwerpen, spreekt met zijn medemensen en beïnvloedt hen daardoor. Misschien schrijft hij brieven en boeken waardoor hij ook mensen op grotere afstand beïnvloedt. Al deze werkingen nu zijn, archaïsch gesproken, met *mana* geladen.¹ Zij zijn dus niet zielloos, maar kunnen als centra van voortgezette werking worden gezien. Zo ontstaat een gecompliceerd geheel van werkingen. Het lichaam van de mens vormt als het ware het centrum van dit systeem; omgekeerd kan men dit systeem zien als een uitbreiding van het lichaam. Sommige schrijvers hebben dit een *Tatenleib* genoemd, omdat het door de daden van de mens gevormd is. Bij iemand wiens daden de hele mensheid beïnvloeden, strekt dit *Tatenleib* zich over de gehele planeet uit.

1 MANA: het bovenmenselijke, transcendente kracht, macht

Als het lichaam sterft blijft het *Tatenleib* voortwerken. We zien dit bij grote denkers en schrijvers wier invloed soms na hun dood eerder toe dan afneemt. Zijn geest blijft onder ons voort leven is, volgens deze gedachtengang, geen beeldspraak, het heeft reële betekenis.

Omdat het *Tatenleib* geen scherpe grenzen heeft zoals het zichtbare lichaam, is het veel inniger verweven met het geheel der werkingen die het leven van onze planeet vormen. Wij herinneren ons dat volgens Fechner de aarde geen dode bal is maar een levend wezen, een machtige engel.

Volgens Fechner is nu het *Tatenleib* de drager van een bewustzijn dat de voortzetting is van het persoonlijke bewustzijn van de mens, wiens lichaam er oorspronkelijk het centrum van vormde. Inderdaad zal, vooral bij invloedrijke persoonlijkheden, dit *Tatenleib* een ingewikkelde samenhang kunnen bereiken die met die van het brein te vergelijken is. Dat zo'n gecompliceerd systeem de drager van een bewustzijn kan zijn, komt overeen met de opvattingen van het psychisch monisme.¹ De modificaties van dit bewustzijn, dus

1 Volgens de Fries-Groningse wijsgeer en psycholoog G. Heymans moet de filosofie voortbouwen op de resultaten van de verschillende wetenschappen. Hij komt in de metafysica tot zijn leer van het psychisch monisme, die inhoudt dat alle verschijnselen (ook de fysische) in laatste instantie tot bewustzijnsverschijnselen zijn te herleiden. Heymans neemt dan ook een soort wereldziel aan die hij, om misverstanden te voorkomen, weigert God te noemen. Deze wereldziel mist nl. enkele eigenschappen die traditioneel aan God worden toegeschreven. De ziel overleeft de dood maar blijft geen zelfstandige entiteit, zij verbindt zich met andere zielen tot grotere eenheden. Deze filosofie kan religieuze bezieling oproepen volgens Heymans. Wij mensen weten ons op deze wijze met elkaar en met hogere wezens verbonden in onze gemeenschappelijke taken. Deze religieuze wereldbeschouwing wordt niet als een dogma verkondigd, maar als een wetenschappelijke hypothese 'toetsbaar' naar voren gebracht.

de ‘waarnemingen’ van een gestorvene, berusten op de wisselwerkingen van het beschouwde werkingssysteem met andere systemen van dezelfde of van andere aard. Hieruit volgt direct dat, wanneer de geest van een overledene zich op een spiritistische seance manifesteert, die overledene zelf hierbij wel degelijk betrokken is. Zelfs als het medium bedrog pleegt, want zo’n contact met een overledene is geenszins tot spiritistische seances beperkt. Zodra wij over een overledene spreken of aan hem denken, is hijzelf daarbij betrokken want deze woorden of gedachten zijn onafscheidelijk verbonden met het voortlevende Tatenleib. Lees ik een boek van een overleden schrijver, dan sta ik echt met zijn voortlevend bewustzijn in contact. En – een conclusie die Fechner zelf uitdrukkelijk vermeldt – als je het Heilig Avondmaal gebruikt, en daarbij aan de Christus denkt, is de Christus daarbij reëel aanwezig.¹

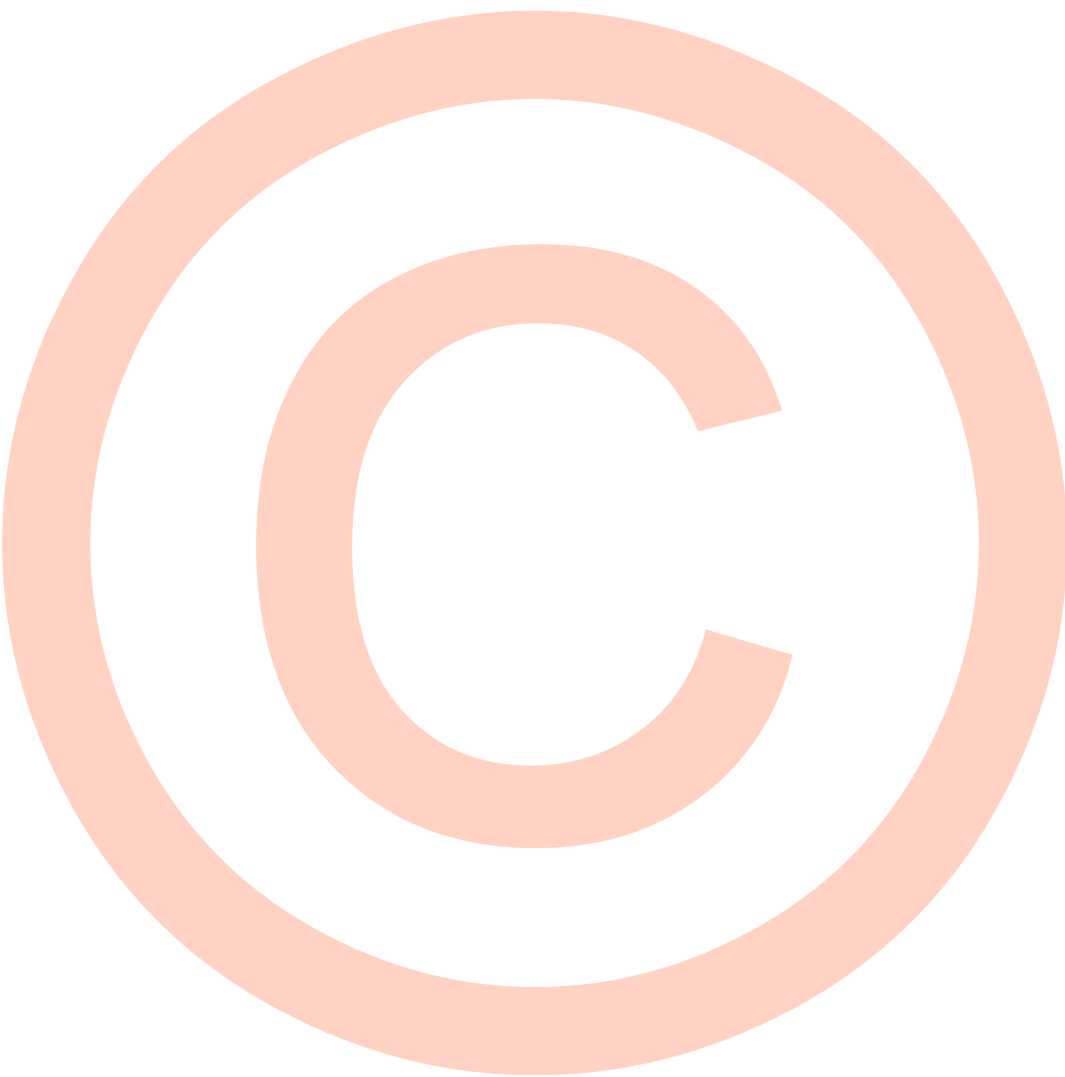
D.M.

BRONNEN:

H. G. Hubbeling: *Heijmans, Gerardus (1857-1930)*, in *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
Dr. C. H. van Os: *Moa-Moa; Het moderne denken en de primitieve wijsheid*, Amsterdam 1950, pp. 32-33, 44, 58-60.

-
- 1 Zo wordt het voortleven van gestorvenen en leven überhaupt, in de schoot van Moeder Aarde begrijpelijk. Hoe moeten wij deze zo aards-getinte beschrijvingen van het hiernaamaals verklaren? – Volgens Kant is de ons omringende wereld grotendeels ons eigen werk dat wordt opgebouwd uit de indrukken die wij via de zintuigen ontvangen. Dat deze wereld uit voorwerpen bestaat die gerangschikt zijn in de ruimte en dat er zich gebeurtenissen afspeelen gerangschikt in de tijd, komt omdat ruimte en tijd vormen van onze aanschouwing zijn. Dat deze gebeurtenissen als oorzaken en gevolgen verbonden zijn, komt omdat ons verstand altijd naar oorzaak & gevolg vraagt. Over de aard der dingen buiten ons zegt dit alles heel weinig. Al waren zij geheel anders, dan nog zouden wij uit de, van hen ontvangen indrukken, een overeenkomstige wereld opbouwen.

UITGEVERIJ ABRAXAS

De onsterfelijkheid van het bewustzijn

Twee zogenaamde bezwaren tegen dit beginsel

Filosofische voordracht over een van de basisdilemma's van de materialistische filosofie, het mogelijk bestaan van niet-materiële zaken.

Bewustzijn, dus ook de vorming van ideeën, is gekoppeld aan de werking van de hersenen. Dat impliceert dat met het einde van hersenwerking ook de zaak waarvan het bewustzijn zich bewust is geworden, ophoudt te bestaan. Of is de functie van de hersenen met betrekking tot het bewustzijn bescheidener, vergelijkbaar met de functie van het prisma met betrekking tot het licht? Licht bestaat gewoon, maar is voor zijn breking afhankelijk van een prisma. De functie daarvan is niet die van een bestaansvoorwaarde voor het licht, maar van bemiddeling bij de breking ervan. De diepte van het verlangen naar onsterfelijkheid is een aanwijzing dat de idee van een onsterfelijke ziel op vergelijkbare wijze wordt bemiddeld door bewustzijn en dus hersenwerking, maar dat zij voor haar bestaan zelf daarvan niet afhankelijk is. Een toegankelijke voordracht van een psycholoog en filosoof (1842-1910) over de kern van de materialistische filosofie, het wel of niet (kunnen) bestaan van niet-materiële zaken.

William James staat in dit boekje uitgebreid stil bij Fechners idee van een 'psychofysische drempelwaarde' die verbonden is met zijn 'golfdiagram'.

Bij wijze van nawoord is een samenvatting opgenomen van Rein Gerritsen, De invloed van Gustav Fechner op het denken van James.

WILLIAM JAMES

Vormen van religieuze ervaring

Een onderzoek naar de menselijke aard

In dit wereldberoemde en invloedrijke boek beschrijft en ordent James een diversiteit aan religieuze ervaringsverschijnselen en stromingen en reikt een daarin inzichtgevend begripkader aan dat gebaseerd is op psychologische uitgangspunten. Zijn materiaal is ontleend aan (autobiografisch) materiaal van een bont gezelschap schrijvers, filosofen, mystici en burgers en put uit de bronnen van allerlei religies en niet-religieuze stromingen. William James kruidt zijn verhelderende commentaar met milde ironie en doorleefde wijsheid. Een biografische levensschets is toegevoegd.

De wil om te geloven en andere populair-filosofische essays & Religieus vertrouwen en het recht om te geloven

‘Verzorgde uitgave van een aantal klassieke essays van de Amerikaanse pragmatistische filosoof die cirkelen rondom religieus geloof; de gekozen essays zijn met name gericht op de legitimiteit daarvan. James betoogt dat het een persoonlijk recht is om op eigen risico te geloven. Wetenschap en filosofie zouden dit moeten erkennen en niet moeten proberen om met naturalistische verklaringen de ervaringen van gelovigen te ontluisteren. Naast een vertaling van *The will to believe* zijn in deze bundel ook opgenomen *Is het leven de moeite waard?*, *Het gevoel van rationaliteit*, *Reflexhandeling en theïsme* en *Religieus vertrouwen en het recht om te geloven*. In dit laatste essay zullen de lezers de weerklink van het veel oudere *The will to believe* bemerken. James’ essays verschijnen voor het eerst in Nederlandse vertaling. Peter Sloterdijk schreef het voorwoord en een prettig leesbaar essay van Hein van Dongen is als nawoord opgenomen. Met begrippenlijst en register.’

Het heilige; over het buitenredelijke van religie

‘Dit bewonderenswaardige boek is in godsdienstwetenschap en -filosofie nog altijd een topper. Hoewel het heilige ook rationele kanten heeft, zoekt Otto het meest eigene van het religieuze in de niet-rationele ervaring van het numineuze: in wat ons diep aangrijpt en ontroert zonder dat wij het nu direct kunnen benoemen. Vandaar het befaamde, door hem geijkte begrip *mysterium tremendum et fascinans*: het mysterie dat ons doet huiveren en tegelijk ook fascineert, terwijl het zich onttrekt aan onze begrippen. In zijn onderzoek van het heilige, dat hij prachtig weet te verwoorden, betreft hij behalve de Bijbel en niet-christelijke godsdiensten ook poëzie en kunsten als muziek. Wie zijn godsbegrip zoekt te verhelderen, kan niet om dit boek heen.’ – ‘Na lezing van het adembenemende *Het heilige* blijf je als lezer verbaasd achter over Otto’s diepzinnigheid en subtiële inzichten. Hij brengt het denken een moment tot stilstand.’

De genadereligie van India en het christendom

‘De uitgave van dit boekje is daarom zo belangrijk, omdat wie *Het heilige* gelezen heeft als godsdienstfilosofische theorie nu merkt hoezeer hij persoonlijk was geraakt door de werking van dat mysterieuze iets, dat ons deel doet hebben aan een bovenrationele werkelijkheid. Dat hij een groot kenner van de voor-Indische godsdiensten was blijkt uit dit werk, waarin hij met name van het hindoeïsme een diep reikend en verhelderend beeld geeft door overeenkomsten en verschillen aan te wijzen met het christendom. Voor Rudolf Otto is het heilige autonoom: *Das ganz Andere*, dat rationeel weliswaar niet te kennen valt, maar wel innerlijk te beleven. De uitgever heeft het boek bewonderenswaardig verzorgd door er met grote kennis van zaken geschreven inleidingen, nawoorden en aantekeningen alsmede citaten van Otto aan toe te voegen. Een subliem boekje dus, waardoor velen zich kunnen laten verrijken.’

Daniël Mok

Rudolf Otto, Een kleine biografie

In 1917 publiceert Rudolf Otto *Das Heilige*, het boek dat hem in één klap wereldberoemd maakt. Zijn colleges worden drukbezocht, om de paar maanden verschijnt er een nieuwe druk en de Engelse vertaling wordt juichend ontvangen.

Met de aanstelling van Rudolf Bultmann en Martin Heidegger verschoof de belangstelling voor de liberaal-systematische theologie naar de dialectische richting. De studenten verlieten Otto en een paar jaar later ging Otto teleurgesteld met vervroegd emeritaat.

In zijn laatste levensjaren hield Otto zich vooral bezig met ethische kwesties. Hoewel Rudolf Otto vele mensen ontmoette, leidde hij een eenzaam leven, de ernst nam met de jaren toe. Zijn zwakke gezondheid en de malaria sloopten zijn gestel.

De zelfmoord van zijn vriend Hermann Jacobsohn, als gevolg van de politieke ontwikkelingen in Duitsland, had hem diep getroffen, temeer omdat hij niet in staat was Jacobsohns zoon te adopteren.

In oktober 1936 viel hij van een toren in Staufenberg in de omgeving van Marburg. Over de omstandigheden is weinig bekend. Zijn zuster Johanne schreef in december: 'Rudolf heeft veel hoofdpijn, zodat hij vaak moeite heeft om samenhangend te denken; depressies zijn ook weer komen opzetten... Hij huilt vaker.'

Na een verdrietig verblijf in een psychiatrisch ziekenhuis stierf hij, lichame-lijk en geestelijk uitgeput, op 6 maart 1937 aan een longontsteking.

Zijn dodenmasker, afgenomen door de beeldhouwer Reinhard Paffrath in Marburg, ademt een weidse vrede, een stille verhevenheid. Ook zijn graf, hoog op de berg vanwaar men ver uitziet, is passend voor deze persoon, wiens geest boven het aardse uitrees.

Paul Neff *et al.*
Religie als genade

Naast het essay *Religie als genade* uit 1926 bevat deze bundel een opstel van Rudolf Otto uit dezelfde periode, getiteld *Het spontane ontwaken van het numineuze gevoel*, waarin uiteenlopende wetenschapsbeoefenaars, schrijvers en denkers zoals Tennyson, Ruskin, maar ook Tagore, worden aangehaald en geciteerd, vanwege hun visie op het ontstaan van religie in het algemeen en het christelijke gedachtegoed in het bijzonder. Otto's bijdrage besluit met het essay *Ontwikkelingsfasen in de jeugd en bij schriftloze volken*. Otto schreef ook een *Ten geleide* en het *Voorwoord* bij dit boekje.

De zingeving van het bestaan in het hier en nu wordt door Paul Neff, de auteur van het essay, in een breed perspectief geplaatst. Bij het ervaren van het begrip mystiek en de daaruit voortvloeiende relatie tussen God en Ziel wordt de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid overschreden. Deze persoonlijke vereniging van de Ziel met het goddelijk plan onttrekt zich aan een algemene omschrijving. Het refereert aan het beleven van een non-dualistische religie, doordrenkt van het transcendente.

Na de *Verantwoording bij de Nederlandse uitgave* is een essay van Daniël Mok, *Religieuze ontwikkelingsfasen aan de hand van H. C. Rümke en A. J. Heschel*, toegevoegd.

Het meest opmerkelijke van dit boekje is dat het buiten elke theologie om uit een oorspronkelijke ervaring ontsproten lijkt te zijn.

Het is een getuigenis van een rechtstreekse ervaring en in de aangegeven momenten wordt een overgang naar de 'mystiek' aangetroffen.

Wat is mystiek? Rudolf Otto heeft in *Das Heilige* geprobeerd aan te tonen dat dit zo'n rijk geschakeerd fenomeen is, dat het vrijwel onmogelijk lijkt om er algemene kenmerken voor vast te stellen.

De definitie van mystiek onttrekt zich aan begripsmatige precisie. Haar wezen is alleen gevoelsmatig te begrijpen.

Rufus Jones & Daniël Mok

Quakers, beeld van een humanitaire religie

‘In korte duidelijke hoofdstukjes krijgt de lezer een goed inzicht in het geloof van de Quakers: in ieder mens is de goddelijke vonk aanwezig die aanspoort tot een volwaardig menselijk, liefdevol leven.

Quakers zijn ervan overtuigd dat via mystiek een innerlijk zachtmoedig geloofsleven kan worden bereikt en God onze wereld alleen ten goede geschapen heeft en dat alle mensen dat goddelijke ideaal kunnen bereiken. Ze zijn vooral in de praktijk gericht op uitvoering van deze gedachten. Vooral in deze tijd is hun geloofsbeleving en levensinstelling bijzonder sympathiek. Dit boekje is aanbevelenswaardig, want het is leerzaam en inspirerend om te lezen hoe zachtheid en rust kunnen overleven. Met een voorwoord door de befaamde Duitse theoloog Rudolf Otto.’

Mircea Eliade:

Het heilige en het profane

‘Een klassieke fenomenologische inleiding in de religiewetenschap die beschrijft in welke vorm het heilige zich voordoet en de situatie van de mens beschrijft in een wereld die geladen is met religieuze waarden. De auteur benoemt het heilige als macht en realiteit. De verschijningsvormen ervan in ruimte en tijd, in natuur en kosmos en in het menselijk bestaan worden beschreven. Nadruk ligt op de niet-hedendaagse vormen. De geschiedenis van de godsdienstwetenschap krijgt een apart hoofdstuk. Voorzien van uitgebreide noten en literatuurverwijzingen, plus verklarende woordenlijst, biografische notitie, bibliografie en register. Het is een prettige en intelligente vertaling en een aanrader voor ieder die de studie naar de religieuze ervaring – het numineuze – ter harte gaat. Zie ook de andere delen in de reeks over onder meer Rudolf Otto en William James. De meest recente Nederlandse ‘erfgenaam’ van Eliade is Tjeu van den Berk, met bijvoorbeeld *Het numineuze* (2005).’

Abraham Joshua Heschel: *God zoekt de mens*

'Heschel is een van de grote Amerikaanse rabbijnen. Hij schrijft een filosofie van het jodendom. Het is geen filosofisch werk maar filosofie als denkwijze. Het jodendom is een godsdienst die op rationaliteit is gebaseerd (dus niet op rationalisme). De auteur is rationeel en denkt op een bijzonder wendbare wijze. Vaak neemt zijn betoog een verrassende wending. Heschel slaagt erin om, waar het geloof een doodlopende weg lijkt, een nieuwe doorgang te vinden. Je leest het boek in een adem uit om het later nog eens rustig te herlezen. Elke dag een stukje met een nieuwe titel. Het is een uiterst waardevol boek dat ieder die religieus is georiënteerd zou moeten lezen! Joodse lezers maar ook christelijke. Dit boek zal velen aanspreken. Het behandelt zinvolle zaken in een begrijpelijke en heldere stijl.'

De sabbat & Vernieuwing vanuit de traditie

'De kern van de joodse godsdienst is de betrokkenheid op de dimensie van de tijd. Geen kathedralen in de ruimte maar de 'heiliging' van de tijd. De sabbat is het teken en het voorbeeld van die beleving en is, zo stelt Heschel in het titelessay van zijn indrukwekkende boek, een paleis in de tijd. Vanuit dit thema wordt de relatie tussen God, de eeuwigheid en de menselijke opdracht belicht. Tegelijk geeft Heschel zo een wezenlijk inzicht in het eigene van de joodse religie. Hierna volgt een aantal kleinere essays met als gemeenschappelijk thema verbondenheid en de waarde van menselijke inspanningen, de reikwijdte van verwachtingen en de betekenis van daden van de mens. De teksten zijn voorzien van eindnoten en enkele inleidingen. De filosoof, bijbelgeleerde en kenner van de rabbijns-mystieke traditie doet zich kennen als een grootse vertolker van de joodse traditie. De wijze waarop hij dit doet is ook van groot belang voor de niet-joodse wereld.'

(De beschrijvingen zijn afkomstig van NBC/Biblion.)

Verena Mayer

Edmund Husserl, denken zonder vooroordelen

De fenomenologie, de leer der verschijnselen, staat tussen de vermelding van een chaotisch aantal feiten en de doorgevoerde abstractie van een alomvattend waardeoordeel in. Zij probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom, maar stelt het oordeel nog even uit. Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen. – Fenomenologie kan de wetenschap van het tussenrijk genoemd worden want zij voert een rechtmatig interregnum. Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning. Zij leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag. – Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen, maar begrijpen. Het is de wetenschap van het zuivere bewustzijn. Het is een denken zonder vooroordelen dat verschijnselen en mensen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.

Het is een zuivere benadering, van mens tot mens, van geest tot geest.

Kocku von Stuckrad

Geschiedenis van de westerse astrologie

Von Stuckrad beschrijft de lange weg van de astrologie van het eerste begin van het denken over sterrenkunde in het Nabije Oosten tot de psychologische astrologie van nu. Het legt de grondbeginselen van de horoscoop uit, bespreekt de oorsprong van de sterrenbeelden en verklaart de rol van de astrologie in verschillende filosofieën, de grote religies en in de dagelijkse praktijk. Het laat zien welke wegen de astrologie in de nieuwere tijd is ingeslagen nadat er steeds meer vragen gesteld werden bij haar aanspraken. Een must voor iedereen die in de geheimen van de sterrenduiding is geïnteresseerd, om het even of men al dan niet zelf speurt naar correspondentie tussen het hemelse en het aardse.

‘Het is de vooraanstaande rol van de astrologie in de Europese cultuur die haar spannend maakt. Daarover gaat dit goed leesbare en veelomvattende boek.’

(Manuela Lenzen, Literaturen)

In deze eerste omvattende geschiedenis van de astrologie beschrijft Kocku von Stuckrad hoe de sterrenkunde is ontstaan in Mesopotamië, welke betekenis ze had in het oude Egypte en hoe de kennis van de loop der planeten en sterren in de Oudheid, Middeleeuwen en Renaissance werd verfijnd. Hij onderzoekt de rol van de astrologie in verschillende filosofische systemen en in de grote religies

De astrologie behoort tot de oudste wetenschappen van de mensheid. Ze speelde niet alleen in de grote vroege beschavingen maar ook in de Europese cultuurgeschiedenis een belangrijke rol. Ze oefende invloed uit op de ontwikkeling van de natuurwetenschappen te beginnen met astronomie, natuurkunde en scheikunde. Ze werd verwerkt in filosofie en godsdienst en gaf de doorslag bij politieke beslissingen met verregaande consequenties.

Kocku von Stuckrad beheerst de kunst deze verschillende aspecten te bundelen in een totaaloverzicht en laat zo de betekenis zien van een stroming binnen de Europese geschiedenis van wetenschap en cultuur die dikwijls is verwaarloosd en die men doorgaans slechts met enige smetvrees benadert. Dit duidelijk geordende en zeer informatieve boek is in de eerste plaats een voortreffelijke inleiding tot de systemen van astrologische interpretatie.

Het gaat vergezeld van een woordenlijst met uitleg van de belangrijkste begrippen.

Frederik van Eeden
De kleine Johannes

Deze hertaling van *De kleine Johannes* maakt dit zinnebeeldige sprookje waarin natuur, liefde, geluk, verlangen, kennis en dood in levende lijve worden opgevoerd, toegankelijk voor nieuwe lezers. Zorgvuldig is gekozen voor woorden die passen in de sfeer van het boekje.

Het bezwaar van Elsbeth Etty (NRC 14-3-2009) dat 'De kleine Johannes wat taal en stijl betreft zo gedateerd is dat het zelfs voor doorgewinterde Nederlanders nauwelijks te begrijpen valt', is weggenomen.

Met een essayistisch nawoord van de pedagoog en onderwijsvernieuwer Jan Ligthart.

PETER VAN DEN BROEK:

'Zoals W. F. Hermans ooit een bezoek bracht aan Engeland, louter vanwege het genoegen zijn vooroordeel tegen dat land nog eens bevestigd te zien, ongeveer zo begon ik aan de hertaalde versie van *De kleine Johannes*. Met dat vooroordeel liep het echter slecht af.

Het monnikenwerk, dat Daniël Mok aan dit sprookje heeft verricht, is een niet geringe prestatie, want reken maar dat het vervangen van al dat «wenen» en al die «gij's» en «doch's» zonder op enig moment wezenlijk aan de tekst te morrelen geen sinecure is.

Het boek wint door het hertalen aan helderheid en maakt het bij uitstek geschikt om voor te lezen: de zoon aan de vader of de vader aan de zoon. Dat maakt niet uit, zolang het er maar toe bijdraagt dat dit erfgoed niet verdwijnt in de vergetelheid.'

Beursberichten, Beurs voor Kleine Uitgevers, Paradiso 2009

De Avonden, VPRO-radio 2 december 2009

Eva Kessler
Liefdevol opvoeden, een kunst

Op een zinvolle manier grenzen stellen en je goede humeur bewaren

Contact is voor kinderen een biologische noodzaak. Zonder aandacht voelen kinderen zich verloren en bang. Vooral bij kleine kinderen kan deze goedstoestand extreem bedreigende vormen aannemen. Veel jongeren die te weinig lichamelijk, verbaal of visueel contact hebben gaan de aandacht trekken door grenzen te overschrijden.

Wie deze samenhang onder ogen ziet kan ook de onbewuste gedragsstrategieën van kinderen begrijpen. Allerlei gedragingen komen dan in een ander licht te staan. Het wordt dan mogelijk het gedrag niet alleen te begrijpen maar ook om het positief te beïnvloeden door een liefdevolle opvoedingsstijl, die de kinderen veel speelruimte biedt om de wereld te ervaren, te combineren met steun en een gevoel van veiligheid. Het is een benadering waarbij niet mag worden gearzeld om tegelijkertijd gefundeerde en zinvolle grenzen te trekken die kinderen helpen zich veilig te oriënteren in de wereld.

Dit praktische boek geeft vele concrete voorbeelden die de oorzaken van conflictsituaties zichtbaar maken en helpen om tot een oplossing te komen en om op ontspannen wijze grenzen stellen.

Het biedt suggesties hoe kinderen in zulke situaties liefdevol kunnen worden begeleid. Tijdens het lezen van het boek wordt duidelijk welke opvoedingsmethodes de toets des tijds niet overleefd hebben omdat zij kinderen schade berokkenen en ouders met een schuldgevoel opzadelen. In plaats daarvan voegt de schrijfster nieuwe effectieve methodes toe die het makkelijker maken om verstandig en eerlijk met kinderen om te gaan.

Systeempedagogiek is een integrale benadering op situatief-fenomenologische basis.

Het doet recht aan alle betrokkenen en is verwant met de zg. familieopstellingen.

REGISTER

A

Adler, Helmut E. 74
 Aesthetik 10
 Al-bewustzijn 103,
 105, 113
 Al-wezen 110

B

Bergson 117
 bewustzijn 11–18,
 26–33, 42, 44, 49,
 51, 53, 58, 61, 62–67,
 85–87, 94, 97–101,
 103, 105, 110, 112, 128
 Billroth, Joh. G. F. 21,
 72
 Biot, Jean-Baptiste 9
 Bölsche, W. 80
 Bos, Arie 95

C

Christus 30, 31, 45, 46,
 48, 119

D

Darwin 95
 descententieleer 103
 Draaisma, Douwe
 51, 81

E

Eeden, Frederik van
 95, 96, 101, 130
 Eliade, Mircea 48, 126
 Errera, Leo 95
 esthetica 13, 109
 estheteiek 109
 Ethica 84, 114
 eudæmonisme 93

F

Fichte, Joh. 100, 111
 filosofie 10–15, 76–84,
 88, 92–100, 110, 111,
 114–117, 127, 129
 Fontijn, Jan 96
 Frommann, F. 81

G

God 17, 32, 34, 41, 47,
 48, 53, 59, 67–69, 70,
 72, 76, 81, 83, 87, 90,
 97, 98, 111–113, 118,
 126, 127

Goethe 30

Grimmer, Ch. F. 21

Groos, Karl 15

H

Haeckel, Ernst 103
 Hartmann, Nicolai
 100, 111
 Hartsen, Frederik
 74, 111
 Hegel 11, 79, 94, 100,
 111
 Hemert, Paulus van 79
 Herbart 100, 111
 Heymans, Gerard 11,
 80, 81, 118
 Hoexum, Pieter 81
 Hoyack, L. 15

J

James, William 18,
 63–65, 77, 86, 110,
 122, 126

Joh. Fichte 100

K

Kant 79, 82, 100, 111,
 119

Kuntze, J.E. 78

REGISTER

L

Laßwitz, Kurd 14,
81, 82
Leibniz 79, 100
Lévi, Éliphas 27

Lievens, S. 108

Lotze, Rudolf H. 11
Luther 21, 30

M

Maanen, H. van 108
Mach, Ernst 11
Masnavi 97
materialisme 100
metafysica 11, 13, 18,
80, 82, 101
Mises, Dr. 9, 13, 92
Miskotte, Kornelis
H. 116

N

Nanna 11, 93, 96
Napoleon 30
Noach, Salomon 74
non-lokaliteit 65, 110

O

Os, Dr. C.H. van 119
Otto, Rudolf 45, 80,
123–125

P

panpsychisme 11, 14, 15
Papini, Giovanni 76

Paulsen, Friedrich

14, 79

Paulus 79, 88

Pfleiderer, Otto 83

Preyer, William 14

psychologie 10, 13, 77,
81, 82, 101, 108, 134
Psychophysik 10, 58,
59, 64, 107, 110

R

Richter, Otto 85

S

Schelling 100, 111
Schiller 30
Schleiden, M. 89
Schleiermacher 113
Schopenhauer 79,
100, 111
Spencer, Hubert 15
Spinoza 78, 84, 114
Sprink, Walter 84
Stanley Hall, Gran-
ville 11
Strien, P.J van 81

T

Tatenleib 119

Teule, Gerrit 95

Thénard, L.J. 9

V

Volkman, Clara 9, 93

W

Weber, Ernst H. 107,
108
Wundt, W. 11, 14, 59,
77, 79, 80

Z

Zend-Avesta 11, 15, 22,
52, 88, 97, 98

BEGRIPPENLIJSTJE

ASSOCIATIONISME: kennis van hogere orde komt tot stand door combinaties van eenvoudiger ideeën (Locke); die associaties worden vooral bepaald door gelijkens en contiguiteit (Hume).

BIOGENESE: de ontwikkeling van levende organismen

BIOGENESIS: leer dat het levende slechts uit het levende geboren wordt

CONGRUENT: overeenstemmend.

FYLOGENESE: afstamming van organismen in al hun verscheidenheid

FYSIOLOGIE: leer van de normale levensverschijnselen van fauna en flora.

FENOMENALISME: (fil.) opvatting dat de mens alleen de uiterlijke verschijningsvormen, de eigenschappen van de dingen kan kennen, en niet het wezen ervan.

HYSTERON PROTERON: vertelwijze waarbij het in de tijd later komende voor het vroeger komende wordt gezet.

INFUX: (metaf.) toevloed; ongemerkt binnendringen/-stromen.

LETHARGIE: toestand van geestelijke ongevoeligheid.

LUCIDITEIT: helderheid van geest, vernuft.

MODUS OPERANDI: wat er werkelijk gebeurt.

MONISME: gaat uit van één beginsel ter verklaring van alle verschijnselen.

ONTOGENESE: (biol.) ontwikkelingsgeschiedenis van een levend wezen vanaf de eicel tot de volwassen toestand

POSITIVISME: (fil.) wijsgerige richting die het gebied van het weten bepaalt tot wat zintuiglijk kan worden waargenomen.

POSTULAAT: theoretisch onbewijsbare stelling, noodzakelijk om bepaalde feiten te kunnen begrijpen.

PSYCHOFYSICA: gebied van onderzoek dat ligt tussen psychologie, het terrein van de fysische prikkels en de psychische processen.

PSYCHOFYSIOLOGIE: Joh. P. Müller († 1858): 'psychologus nemo nisi physiologus' (vgl. *The Works of William James; Essays, comments and reviews* Harvard U.P., 1987, p. 336).

BEGRIPPENLIJSTJE

PSYCHOFYSISCH:

1. over de samenhang van lichaam en geest of ziel;
2. over de samenhang tussen prikkel en gewaarwording.

WET VAN FECHNER: Om de sterkte van de indruk te verdubbelen, moet die van de prikkel met zichzelf worden vermenigvuldigd. Neemt men hierbij de wet van Weber¹ in aanmerking, dan geldt dat wanneer de indruk (E) toeneemt volgens een rekenkundige reeks ($a + b + c$, enz.), de prikkel (R) moet toenemen volgens een meetkundige reeks ($a \times b \times c$, enz.). Hierbij komt men tot de algemene formule: $s = k \log R$, waarbij k een constante voorstelt die bij elk zintuig verschillend is. Dit is de zgn wet van Fechner-Weber. Geldt alleen onder 'normale' omstandigheden.²

WET VAN FECHNER-HELMHOLTZ: De plaats op het netvlies waar het nabeeld zich bevindt, gedraagt zich als een zintuigoppervlak, geprikkeld in de met de nabeeldwerking overeenstemmende intensiteit.

-
- 1 Gelijke indrukverschillen berusten op een gelijke prikkelverhouding (Fechner, 1860), m.a.w. een zintuig functioneert in evenredigheid met de aanwezige prikkeling. Hierop berust het verschijnsel van de relatieve onderscheidingsdrempel. Vgl. met de wet van Fechner. Het verschijnsel duidt op een effect van neuronale massawerking.
 - 2 Toelichting bij blz. 107-108.

COLOFON

TYPOGRAFIE EN PREPRESS: Uitgeverij Abraxas, Amsterdam

TEKSTREDACTIE: Nienke van Schroyensteen Lantman, Erm

LETTERS: TEFF *Trinité 2 & 4*, TEFF *Lexicon*, ITC *Bodoni 72*, *New Fraktur*
en DTL *Documenta*

TECHNISCHE REALISATIE: CPI Koninklijke Wöhrmann, Zutphen

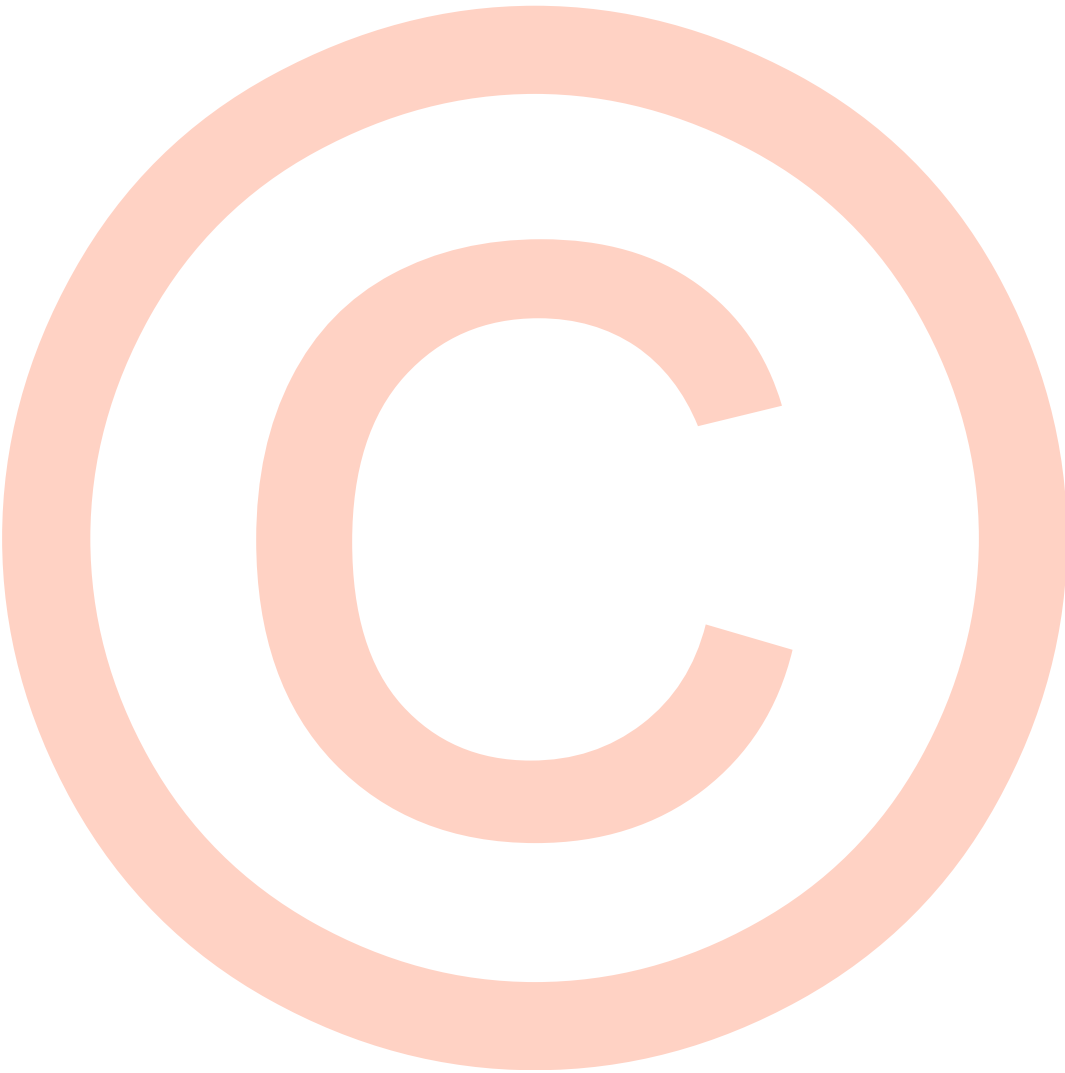
PAPIER OMSLAG: 240 g/m² *Invercote G* (FSC Iggesund)

PAPIER BINNENWERK: 100 g/m² *Biotop-3 Next* (FSC Mondi Neusiedler)

ISBN 978-90-79133-11-6

EAN 9789079133116

FENOMENOLOGISCHE MYSTIEKEN 1 EN 2

Paul Neff, *Religie als genade*. Met een voorwoord van Rudolf Otto.

FENOMENOLOGISCHE MYSTIEKEN 1. Amsterdam, Abraxas 2013. 80 blz.

Het fonds van Abraxas is het meest bewonderenswaardige dat een uitgever zich kan denken: het bestaat uit louter klassieke meesterwerken van auteurs als Rudolf Otto, William James, Mircea Eliade en Abraham Heschel. Stuk voor stuk juweeltjes met eeuwigheidswaarde.

Dit deeltje *Religie als genade* opent een nieuwe reeks *Fenomenologische Mystieken*. Het essay dateert van 1927 en plaatst zingeving van het bestaan in een breed perspectief. De uitgave bevat een completerend artikel van Rudolf Otto: *Het spontane ontwaken van het numineuze gevoel*.

Frans Berkelmans in *Benedictijns Tijdschrift* 2013/3

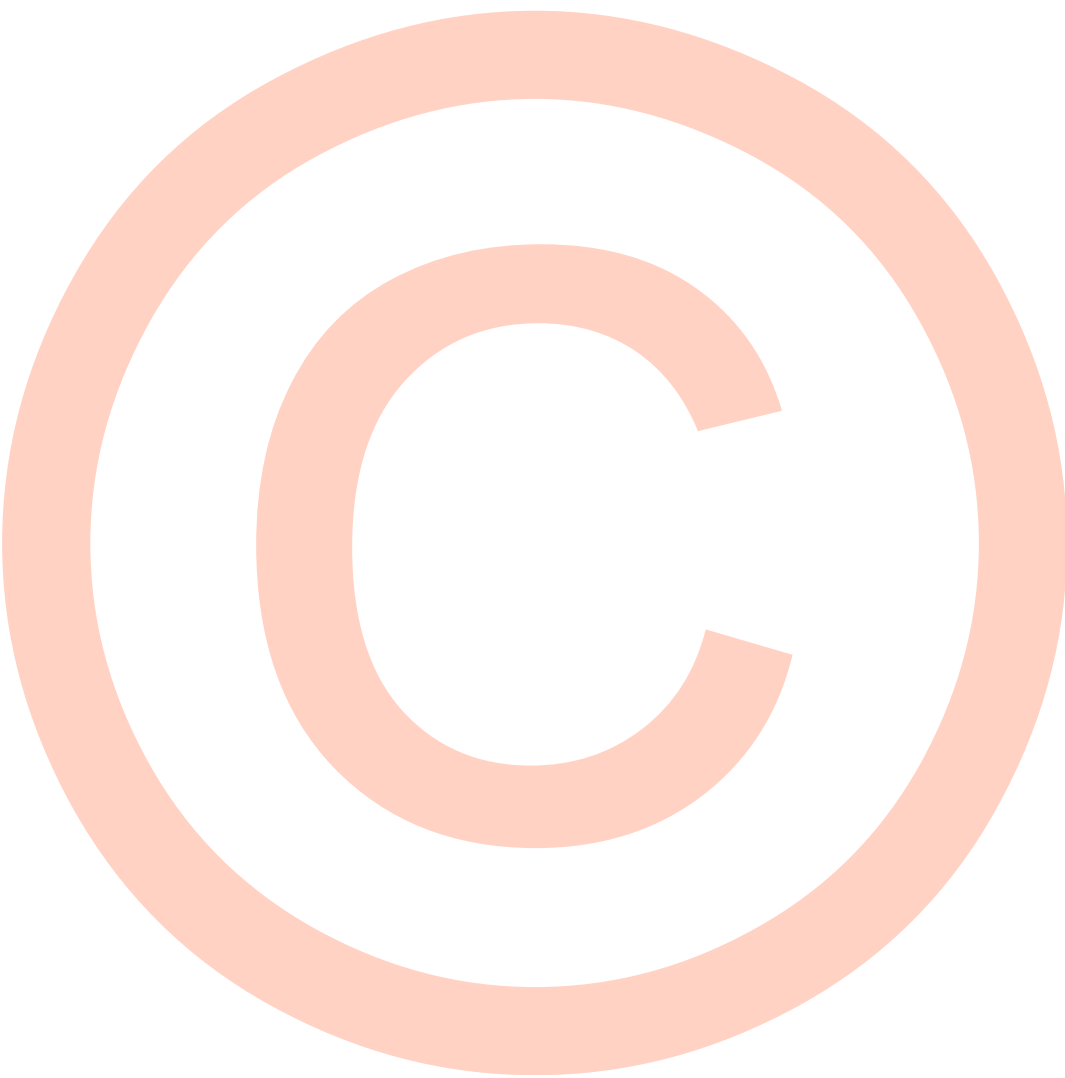

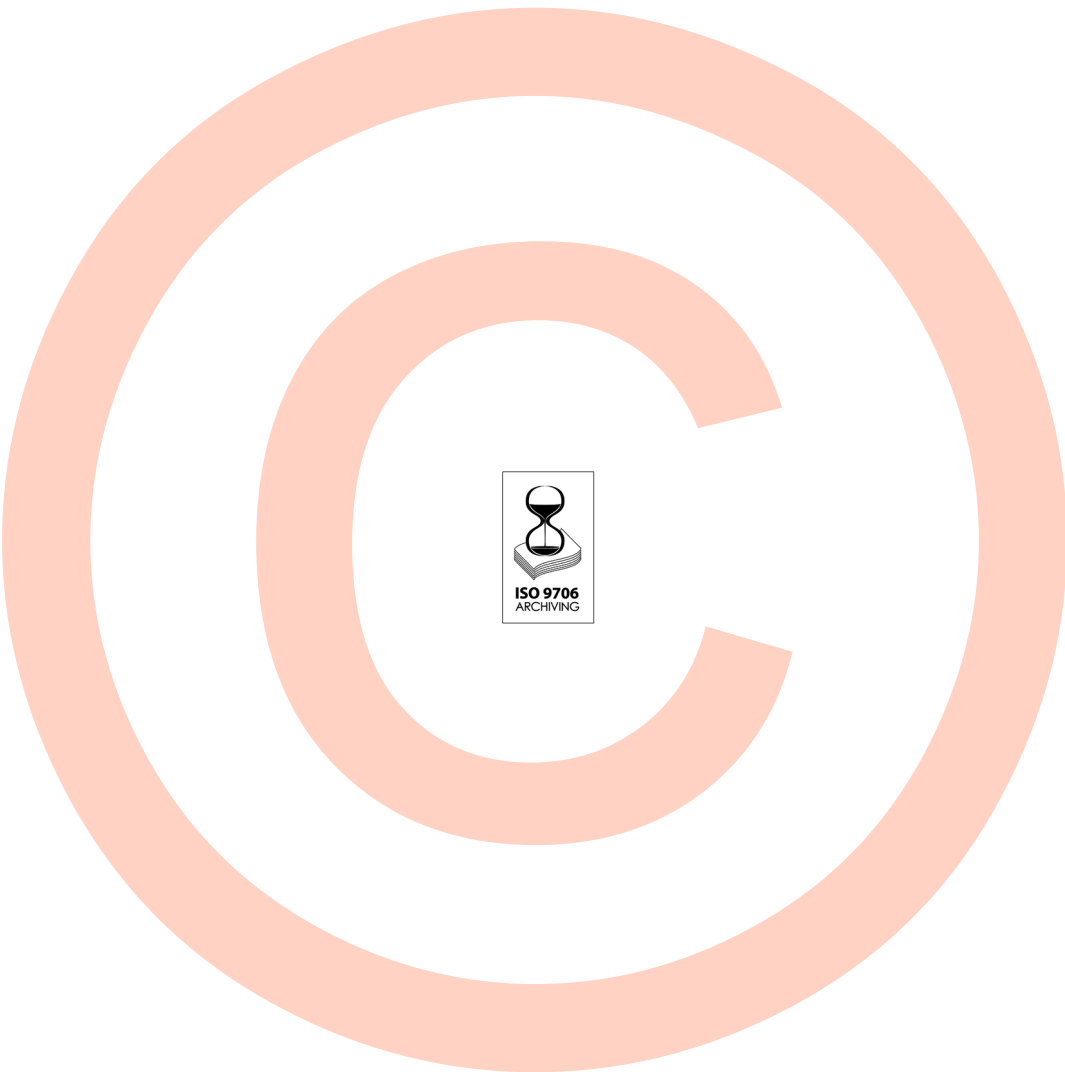
Theo Fechner, *Het boekje over het bewustzijn na de dood*.

Met een voorwoord van William James.

FENOMENOLOGISCHE MYSTIEKEN 2. Amsterdam, Abraxas 2013. 138 blz.

 Uitgeverij
Abraxas

EAN: 9789079133116